
**MTA Law Working Papers
2023/7**

**A fogalmi elemzés és a jog normativitása módszertani
problémái a kortárs jogelméletben**

Fábián Áron

ISSN 2064-4515

http://jog.tk.mta.hu/mta_lwp

Társadalomtudományi Kutatóközpont – MTA Kiválósági Kutatóhely

Eötvös Loránd Kutatási Hálózat

Centre for Social Sciences – MTA Centre of Excellence

Eötvös Loránd Research Network

Fábián Áron:
**A fogalmi elemzés és a jog normativitása módszertani problémái a
kortárs jogelméletben**

Bevezetés

Értekezésem témája a jog normativitása, közelebbről – és ezt a szűkítést később megindokolom – a jog indokadó képessége és a jogi indokok természete. Amikor 2019-ben témát kerestem a doktori kutatásomnak, az analitikus jogelméleten belül ez volt az egyik legfelkapottabb téma, noha természetesen – főleg Joseph Raz nyomán – már több mérvadó monográfia született a témában. Mindazonáltal a metaetika iránti élenkülő figyelem együttjárt azzal, hogy egy sok tekintetben stagnáló jogelméleti kutatási program (az általános jogelmélet) „új játékszerekhez” jusson. Amint megélenkült az indokok iránti érdeklődés, egyből felmerült, hogy miként tudjuk ezt a bővülő, finomodó filozófiai fogalomkészletet a jogelmélet területére átültetni. A kezdeti fellángolást és néhány, egyébként kitűnő, munkát leszámítva azonban az analitikus jogelméleten belül, úgy tűnik, hogy négy év elteltével a jog normativitása már nem igazán „síkkos” téma. Ehelyett az analitikus jogelmélet részben az ontologizálás (pl. a jog mint artefaktum),¹ részben az explicit módon normatív teoretizálás (hogyan *kellene* kezelni bizonyos kérdéseket jogilag), vagy épp a jogelmélet „különös része” (pl. büntetőjog-elmélet stb.) felé fordult – de legfőképpen megőrizte igen erős fragmentáltságát.

Azt gondolom azonban, sajnálatos lenne, ha az analitikus jogelmélet találkozása a metanormativitással csak érintőleges lenne, hiszen a jogelmélet számára izgalmas új perspektívát jelenthet akár csak a filozófia más területeivel való szorosabb kapcsolat, az interdiszciplinaritás lehetőségeiről nem is beszélve. Utóbbira egyébként más területen természetesen van példa, a társadalmi-jogi kutatások (*socio-legal studies*), főképp a jogi pluralizmus és jogi kultúra területein az utóbbi években izgalmas előrelépéseket tett. Azonban ez a két diskurzus a továbbiakban is jórészt párhuzamosan fut, kevésbé reflektáltan egymás eredményeire. Ez már csak amiatt sem szerencsés, mivel a filozófiai módszertannal szemben felmerülő kritikákra egyre jelentősebb körben a filozófiai módszertan átgondolása és az interdiszciplinaritás iránti fokozódó nyitottság a válasz a filozófián belül is.

* ELTE Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola, doktori hallgató

¹ Luka Burazin, Kenneth Einar Himma, és Corrado Rovarsi, szerk., *Law as an Artifact* (Oxford: Oxford University Press, 2018); Luka Burazin és mtsai., szerk., *The Artifactual Nature of Law* (Chesham: Edward Elgar Publishing, 2022), <https://doi.org/10.4337/9781800885929>.

Így kimondottan sajnálatos, hogy a jog normativitásával kapcsolatos kutatások jórészt figyelmen kívül hagyták a jog társadalomtudományi perspektívájú vizsgálatát. Amint látható lesz, ez nem véletlen, hiszen a normativitás az egyik olyan kérdéskör, amelyet a filozófia általában saját „rezervátumának” tekint, különösen a jogfilozófia területén, ahol „a tény robbanása jogi szorongás forrása”.² Ez a szorongás azonban, úgy vélem, nem indokolt. A jogelmélet feladata az kell, hogy legyen, hogy olyan módszertant találjon, ami társadalmi valóságunkat a lehető legteljesebben tárja fel, anélkül, hogy az a filozófiai megismerést értelmetlenné tenné.

Erre tesz kísérletet jelen értekezés, ami érthető módon legelőször is bővebb módszertani áttekintést és bevezetést igényel. Erre az igen hosszú metaelméleti fejtegetésre azért van szükség, mivel igen eltérő perspektívákat kíván egy tető alá hozni, ami kellő megalapozottság nélkül csak zűrzavart eredményezhet. Egyrészt meg kell indokolni, hogy miért nem megfelelő a jogelmélet hagyományos módszertani kerete, miben szorul revízióra, majd azt kell alátámasztanom, hogy miért az általam javasolt alternatíva a legmegfelelőbb. Emiatt az I. fejezet a kortárs analitikus jogelmélet kérdésfelvetéseit és az azokra való válaszadás módszereinek kritikáit veszi sorra. Ezt követően a II. fejezet vázolja módszertani javaslatomat, bemutatva elsősorban, hogy a filozófiai fogalomalkotás általában és kifejezetten a normativitás területén miképp tud olyan engedményeket tenni, amik nyitottabbá tehetik a társadalomtudományi perspektívák felé.

Terveim szerint az alábbiakon túl az értekezés a jog normativitásának, a jogi indokok természetének problémáját tárgyalja majd részletesebben, a jogi pluralizmus problémáit mutatja be, végül pedig kísérletet tesz a plurális jog normativitásának elméleti keretrendszerének megteremtésére.

² Saját fordítás. Clifford Geertz, „Local Knowledge: Fact and Law in Comparative Perspective”, in *Local Knowledge: Further Essays in Interpretive Anthropology* (New York: Basic Books, 1983), 171.

I. Milyen kérdés? Milyen módszer? Az analitikus jogtudomány módszertana és a jog fogalma

*Puskájával a szörkorsó ereszen vala. Amen.
Párducbőr-heverón füstöl a jogtudomány.
7317. disztichon¹*

Az utóbbi években a tágran felfogott jogtudomány egészét módszertani viták sokasága hatotta át. Ez legalább ugyanannyira igaz a tételes vagy dogmatikai jogtudományra,² mint a jogelméletre. Utóbbi esetében ez mind magyarul, mind angolul már a tudományterület megnevezésében is megnyilvánul. Nem egyértelmű ugyanis, hogy milyen kérdéseket, milyen módszertannal vizsgál ez a fajta jogelmélet (*jurisprudence*): egyenlő-e a szűk értelemben vett jogfilozófiával (avagy jogbölcselettel, *legal philosophy, philosophy of law*), vagy ennél tágabb, magában foglal a joggal kapcsolatos minden elméleti vizsgálatot, ideértve elsősorban a társadalmi-jogi kutatásokat (*law and society, socio-legal studies*). A terminológiai egyszerűség kedvéért jelen írásban a *jogelmélet* kifejezést tág értelemben fogom használni, ideértve a filozófiai és a társadalmi-jogi kutatásokat is. *Jogfilozófiának* fogom nevezni ezen belül a hagyományosan filozófiainak tekintett, fogalmi elemző módszerekkel dolgozó jogelméletet, míg *jogtudomány* alatt legtágabb értelemben minden a jogot mint ismerettárgyat vizsgáló tudományos tevékenységet tekintem, ideértve a dogmatikai jogtudományt és a jogelméletet is.³ Mindazonáltal már ennek a stipulációnak a szükségessége is mutatja, hogy fontos, hogy a jog normativitásával foglalkozó munkámat először is módszertani szempontból tegyem egyértelműbbé.

Jelen fejezetben először vázolom a jog normativitásával foglalkozó kutatások jellemző módszertanát. Ennek keretében először is az analitikus jogelmélet módszertani sajátosságait, különösen a jog fogalmának vizsgálata körében. Ezt követően amellet érvelek, hogy a jog fogalmának vizsgálata nem nevezhető kifejezetten sikeresnek, az erre épülő kutatási program

¹ Papp Tibor, *Disztichon alfa* (Budapest: Magyar Műhely, 1994), 47. A Disztichon alfa volt az első magyar versgenerátor, ami előre meghatározott szókészletből készített automatikusan disztichonokat. Az idézett kétsoros a programmágneglemezét kísérő kötetben rögzített, de automatikusan generált vers.

² Mark van Hoecke, „Legal Doctrine: Which Method(s) for What Kind of Discipline?”, in *Methodologies of Legal Research: What Kind of Method for What Kind of Discipline?* (Oxford: Hart Publishing, 2011), <https://doi.org/10.5040/9781472560896>; Jan M. Smits, „What Is Legal Doctrine?: On the Aims and Methods of Legal-Dogmatic Research”, in *Rethinking Legal Scholarship*, szerk. Rob van Gestel, Hans-W. Micklitz, és Edward L. Rubin (Cambridge: Cambridge University Press, 2017), 207–28, <https://doi.org/10.1017/9781316442906.006>; Fábíán Áron és Matyasovszky-Németh Márton, „A jogi reagálóképesség pluralisztikus modellje”, in *A magyar jogrendszer rezilienciája 2010–2020*, szerk. Gárdos-Orosz Fruzsina (Budapest: Társadalomtudományi Kutatóközpont, ORAC, 2022).

³ Igyekeztem egy tudományelméleti szempontból relatíve agnosztikus, kissé inkább tudományszociológiai megfogalmazását adni a jogtudománynak, amibe minden a jogra irányuló, tudományosan szervezett tevékenységet értek.

meghaladására jogos igény merülhet fel a jogelméleten belül. Bemutatom, hogy mik lehetnek azok az elméleti irányok, amelyek sikeresen léphetnek túl a jog fogalmának elemzésén. A fejezet ekképpen alapvetően (meta)filozófiai fókuszú: bemutatja a jog normativitásával foglalkozó filozófiai elméletek módszertani kiindulópontját. Mindemellett azonban az értekezés központi kérdésére (miként magyarázható a plurális jog normativitása) tekintettel a fejezet következő része bemutatja, hogy melyek azok a tudományos eredmények, amik a fentieknél alapvetőbben vonják kétségbe az analitikus filozófiai módszerek alkalmazhatóságát. Mindezek ellenére ez a kortárs analitikus jogelmélet *belső* kritikája, hiszen azon belül kívánja szituálni a kérdéseit. Az I. fejezet funkciójából fakadóan elsősorban negatív természetű lesz, hiszen vázolja elsősorban azokat a megközelítésmódokat, amiket *nem* tartok megfelelőnek a plurális jog normativitásának megragadására. A későbbi fejezetek pedig igyekeznek a bevezetőben megfogalmazott kérdéseket megválaszolni.

Ahhoz, hogy a jog normativitásának relevanciáját megértsük, szükséges röviden kitérni arra, hogyan helyezhető fel ez a kérdés az analitikus jogfilozófia térképére. Erre amiatt van szükség, hogy megérthessük, a jog normativitása milyen kérdésekre irányuló, milyen módszertanú kutatásokban jelenik meg. Amellett fogok érvelni, hogy H. L. A. Hart nyomán az általános jogelmélet kérdésfeltevései, és az ezek megválaszolására használt módszertan nem nyújt megfelelő támpontokat a plurális jog normativitásának vizsgálatához.⁴ Emiatt az analitikus jogelmélet kérdéseinek és módszertanának helyénvalóságát tematizálom.

A kortárs jogelmélet fősodrát két kérdés mentén jellemezhetjük. Az egyik ezek közül azzal foglalkozik, hogy (1) *milyen kérdéseket* kell a jogelméletnek vizsgálnia. Mik tehát azok a releváns (filozófiai) kérdések, amiket a jogelméletnek meg kell válaszolni? Mi a jogelmélet tárgya? Noha elsőre banálisnak tűnhet megkérdőjelezni a jogelmélet kérdéseit (ti., ha komoly vitákat tudunk róluk folytatni, akkor miért ne lennének relevánsak), egyre erősebb érvek szólnak amellett, hogy érdemes lehet átgondolni, mely kérdések érdekesek, érdemesek további kutatásra. A másik releváns rendezőelv pedig az, hogy (2) *milyen módszerekkel* érdemes a jogelméletnek vizsgálnia. E tekintetben elsősorban a lehetséges (*analitikus*) *filozófiai* módszereket vizsgálom, már csak amiatt is, mivel ez a jogelmélet fősodrának módszertana. Mondhatnám úgy is, hogy fókuszom elsősorban a jogelmélet azon ágára esik, amit William

⁴ Ez a kritika természetesen nem új, a társadalmi-jogi kutatások során már többször megfogalmazták. Az én célom azonban az analitikus tradíció *belüli* lehetőségei feltérképezése. Grant Lamond, „Methodology”, in *The Cambridge Companion to the Philosophy of Law*, szerk. John Tasioulas (Cambridge: Cambridge University Press, 2020), 19, <https://doi.org/10.1017/9781316104439.001>.

Twining (aki maga is Hart-tanítvány volt oxfordi évei alatt)⁵ „oxfordi jogelméletnek” nevez.⁶ Ez persze csupán egy praktikus, tudományszociológiai és -történetileg motivált kiindulópont. Amint azt be fogom mutatni, erős érvek szólnak amellett, hogy revideáljuk a jogelmélet (1) kérdésfeltevéseit és (2) módszereit.

1. A jogelmélet kérdései

Ha az (1) problémát vesszük szemügyre, szembeötlő, hogy a terület domináns kérdése *a jog természete* vagy (kissé szűkebben) *a jog fogalma*.⁷ Ezen kérdések tárgyalását szokás *általános jogelméletnek* (*general jurisprudence*) nevezni, amely annyiban általános, hogy nem az egy specifikus jogrendszerrel (magyar jogrendszer, *common law* stb.) foglalkozik, hanem *a joggal*, akárhol és akármikor jelenjen is meg az. Ennek egy paradigmaticus példája H. L. A. Hart, aki így fogalmaz az általa felállított elméletről:

„Általános abban az értelemben, hogy nem kötődik egy meghatározott jogrendszerhez vagy jogi kultúrához, hanem magyarázó és tisztázó elemzést kíván nyújtani a jogról mint összetett társadalmi és politikai intézményről, illetve annak szabály vezérelt (és ebben az értelemben „normatív”) oldaláról. Az eltérő kultúrák és korok számos különbsége ellenére ez az intézmény minden esetben ugyanazt az általános formát és szerkezetet öltötte magára, bár sok tisztázásra váró félreértés és homályos mítosz halmozódott fel körülötte.”⁸

Joseph Raz pedig talán még explicitebben fogalmaz, amikor így ír:

[egy a jog természetéről alkotott elmélet] sikeressége azon múlik, hogy meg tud-e felelni két kritériumnak. Egyrészt olyan állításokat tartalmaz a jogra nézve,

⁵ William Twining, *Jurist in Context: A Memoir* (Cambridge: Cambridge University Press, 2019), 18–19, <https://doi.org/10.1017/9781108645911>.

⁶ David Enoch, „Is General Jurisprudence Interesting?”, in *Dimensions of Normativity: New Essays on Metaethics and Jurisprudence*, szerk. David Plunkett, Scott Shapiro, és Kevin Toh (Oxford: Oxford University Press, 2019), 67, 3. lj.

⁷ Raff Donelson nyomán ezt nevezhetjük „conceptual” és „objectual” módnak, azonban joggal hívja fel a figyelmet Donelson arra, hogy a kettő közt átfedés is lehet, attól függően, hogy az egyes szerzők miként fogják fel a fogalmak (*concepts*) természetét. Jelen elemzés szempontjából ez a probléma kevésbé lényeges, ám újfent rámutat az általános jogelmélet vitáinak töredezettségére. Raff Donelson, „Experimental Approaches to General Jurisprudence”, in *Advances in Experimental Philosophy of Law*, szerk. Karolina Prochownik és Stefan Magen (Bloomsbury Academic, 2023), 30, <https://doi.org/10.5040/9781350278301.008>; Ez a két perspektíva azonban gyakran keveredik, vö. David Plunkett és Daniel Wodak, „Legal Positivism and the Real Definition of Law”, *Jurisprudence* 13, sz. 3 (2022. július 3.): 323–24, <https://doi.org/10.1080/20403313.2022.2037344>.

⁸ Kiemelés az eredetiben. H. L. A. Hart, *A jog fogalma*, ford. Takács Péter (Budapest: Osiris, 1995), 275.

amelyek szükségszerűen igazak és, másrésztől, amelyek megmagyarázzák, mi a jog.”⁹

A „bevett” nézet szerint ez a jogelmélet egy fontos feladata, vagy – még erősebben – akár a „valódi” feladata.¹⁰ Ebből következően pedig a jogpozitivizmus és természetjog közti vita is jelentős részben ezen kérdésfeltevések mentén bontakozott ki.¹¹ Azonban megkérdőjelezhető, hogy helyes-e a jogelmélet központi kérdésévé *a jog fogalmát* tenni, ahogy ezt az analitikus jogelméletben a Hart–Dworkin-vita szinte magától értetődővé tette.

Noha természetesnek tűnhet, hogy egy adott filozófiai részterület először a „demarkáció” problémáját vegye terítékre (azaz annak definiálását, hogy mi a jog, hogyan határolható el a „nem jog”-tól, jellemzően az erkölcstől),¹² ám legalább ennyire fontos látni, hogy ez a kérdésfeltevés erősen kontingens. Az analitikus jogelméletben H. L. A. Hart hatására vált dominánssá ez a szemléletmód,¹³ ami jelentős részben Hart korának „oxfordi” filozófiai módszereiből fakadt.¹⁴ Hart hatása – amint lentebb bemutatom – még az elméletét erőteljes kritikával illető szerzők (elsősorban John Finnis és Ronald Dworkin) elméletalkotását is determinálta. Joggal merülhet fel a kérdés, hogy mennyiben volt gyümölcsöző a jogelmélet fősodranak szinguláris fókusz a *jog fogalmának* feltérképezésére? Nem érdemesebb-e a jogelméletnek más – vitathatóbban: érdekesebb – kérdések után néznie? A jogelméleti szerzők egy egyre jelentősebb hányada szerint: de igen.

2. A jogelmélet módszertana

⁹ Saját fordítás, kiemelés az eredetiben. Joseph Raz, „Can There Be a Theory of Law?”, in *Between Authority and Interpretation: On the Theory of Law and Practical Reason* (Oxford: Oxford University Press, 2009), 17.

¹⁰ Frederick Schauer, „Necessity, Importance, and the Nature of Law”, in *Neutrality and Theory of Law*, szerk. Jordi Ferrer Beltrán, José Juan Moreso, és Diego M. Papayannis, köt. 106, Law and Philosophy Library (Dordrecht: Springer Netherlands, 2013), 17, <https://doi.org/10.1007/978-94-007-6067-7>.

¹¹ Scott Shapiro, *Legality* (Cambridge, Mass: Harvard University Press, 2011), 27–28.

¹² Brian Leiter, „The Demarcation Problem in Jurisprudence: A New Case for Skepticism”, in *Neutrality and Theory of Law*, szerk. Jordi Ferrer Beltrán, José Juan Moreso, és Diego M. Papayannis, köt. 106, Law and Philosophy Library (Dordrecht: Springer Netherlands, 2013), <https://doi.org/10.1007/978-94-007-6067-7>.

¹³ Twining, *Jurist in Context*, 244; William Twining, *Globalisation and Legal Theory*, Law in context (London: Butterworths, 2000), fej. 2; John Tasioulas, „Introduction”, in *The Cambridge Companion to the Philosophy of Law*, szerk. John Tasioulas, 1. kiad. (Cambridge: Cambridge University Press, 2020), 1–2, <https://doi.org/10.1017/9781316104439.001>; Alex Langlais és Brian Leiter, „The Methodology of Legal Philosophy”, in *The Oxford Handbook of Philosophical Methodology*, szerk. Herman Cappelen, Tamar Szabó Gendler, és John Hawthorne, köt. 1 (Oxford University Press, 2016), 671, <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199668779.013.9>; Dan Priel, „H.L.A. Hart and the Invention of Legal Philosophy”, *Comparative Research in Law & Political Economy*, sz. Research Paper No. 17/2011 (2011), <http://digitalcommons.osgoode.yorku.ca/clpe/55>.

¹⁴ Dan Priel, „Is There One Right Answer to the Nature of Law?”, in *Philosophical Foundations of the Nature of Law*, szerk. Wilfrid J. Waluchow és Stefan Sciaraffa, First edition (Oxford, United Kingdom: Oxford University Press, 2013), 343.

Ennyit azonban a jogelmélet kérdéseiről – egyelőre. Mielőtt ugyanis rátérnék a lehetséges kiutakra és alternatívákra még egy másik kérdéskört kell érinteni, a jogelmélet módszertanával kapcsolatos aggályokat. A jogelméletben jártas olvasó számára nyilvánvaló lehetett ugyanis, hogy a fentebbi példák a tágran vett pozitivista hagyományon belülről érkeztek. Fentebb azt állítottam, hogy a természetjogi szerzők a jog természetével kapcsolatos alapvető kérdésfeltevés nyomvonalán haladtak, ám nyilvánvaló, hogy igen eltérő következtetésekre jutottak. De ha az antipozitivisták szerzők más (adott esetben vonzóbb) módszertani álláspontot képviseltek a jog természetével kapcsolatban, akkor lehetséges, hogy csupán a pozitívizmus módszereit érheti kritika, amit az antipozitívizmus ki tud küszöbölni.

Közelebbről szemügyre véve azonban látható, hogy az antipozitivisták szerzők sem védettek az analitikus filozófia módszertanával szembeni kihívásoktól. Ehhez azonban láthatóvá kell tennünk, mely módszertani megfontolásokban különböznek és miben hasonlítanak a két tábor szerzői. Ehhez érdemes Stephen Perry megkülönböztetését alapul vennünk. Perry mellett érvel, hogy a pozitívizmus lehet egyrészt szubsztantív, másrészt módszertani.¹⁵ Az előbbi a pozitívizmus-természetjog klasszikus elhatárolására utal: van-e szükségszerű kapcsolat jog és erkölcs között.¹⁶ Mivel a célunk nem ennek a kérdésnek a vizsgálata, ezt az aspektust most figyelmen kívül hagyhatjuk. Annál több figyelmet igényel a módszertani pozitívizmus kérdése. A módszertani pozitivisták mellett érvelnek, hogy a jog fogalmának adható egy normatív semleges leírása. Azaz lehetséges a jog fogalmának tisztán deskriptív vizsgálata. A módszertani antipozitivisták ekképpen pedig azt kell, hogy állítsák, hogy a jog fogalmának vizsgálata szükségképpen *értékelő* is. Tekintsük át közelebbről mindkét álláspontot, megint csak Harttal kezdve.

Hart fentebb A jog fogalmának mind elő-, mind utószavában tett olyan módszertani állításokat, amik később parázs viták és megannyi értelmezés táptalajául szolgáltak.¹⁷ Hart saját jogelméletének célját a következőképpen fogalmazta meg:

„Magyarázatom abban az értelemben leíró jellegű, hogy erkölcsileg semleges és nem kíván igazolni semmit: nem törekszik arra, hogy erkölcsi vagy más alapon azokat a formákat és szerkezeteket igazolja vagy ajánlja, amelyek a jogról nyújtott

¹⁵ Hart elmélete kapcsán hasonló megkülönböztetéssel él: Bódig Mátyás, *Jogelmélet és gyakorlati filozófia. Jogelméleti módszertani vizsgálódások* (Miskolc: Bíbor, 2004), 25–32.

¹⁶ Stephen R. Perry, „Hart’s Methodological Positivism”, in *Hart’s Postscript: Essays on the Postscript to The Concept of Law*, szerk. Jules Coleman (Oxford: Oxford University Press, 2001), 311.

¹⁷ Daniel Murata frappánsan úgy fogalmaz, hogy a Hart-értelmezések sokasága miatt ma már mindenkinek van egy „személy Hartja”. Daniel Murata Daniel Peixoto Murata, „Reason, Respect, and the Law: Bernard Williams and Legal Normativity” (PhD értekezés, Surrey, University of Surrey, 2022), 39, 108. l.

általános magyarázat keretében megjelennek, ámbar ezek helyes megértése szerint fontos előfeltétele a jog minden hasznavehető erkölcsi bírálatainak.”¹⁸

Összeolvasva a korábban idézett állítással, Hart célja tehát a jogot *általában* jellemző, *sükszükszerű (necessary)* tulajdonságok *leírása (description)*. Választott módszere pedig (korának oxfordi filozófiájára jellemző módon) a nyelvi intuíciókra alapozott fogalmi elemzés.¹⁹ Sokat idézett módszertani fejtegetése szerint:

„A különböző típusú társadalmi helyzetek és viszonyok között lévő számos fontos, de kezdetben nyilvánvaló különbség elsősorban a releváns kifejezések mérvadó használatának és a társadalmi összefüggésekbe való – gyakran figyelmen kívül hagyott – beágyazottságuknak a vizsgálatával tudatosítható. A kutatás e területén különösen igaz, hogy – J. L. Austin professzor szavaival élve – »azért törekszünk a szavak pontos megértésére, hogy pontosabbá tegyük a jelenségek észlelését.«”²⁰

Noha az analitikus filozófia történetében járatos olvasónak úgy tűnhet, Hart ezzel a hétköznapi nyelv filozófiáját (*ordinary language philosophy, OLS*) kívánta a jog fogalmának megismerésére bevetni, ez *A jog fogalma* és a harti életmű közelebbi tanulmányozása alapján közel sem ennyire egyszerű. Noha, ahogy Frederick Schauer felhívta a figyelmet rá, Hart explicit módon is adósnak tartja magát J. L. Austinnak, *A jog fogalma* csupán néhány esetben használja a hétköznapi nyelv elemzését.²¹ Ráadásul Hart maga is felhívta a figyelmet egy – még kifejezetten erőteljesen az OLS hatását mutató – korai esszéjének (*Definition and Theory in Jurisprudence*) gyűjteményes publikálásához írt előszavában, hogy maga is hibásnak gondolta ezen módszertan túlértékelését.²² Mind a harti életmű exegézise alapján, mind elméleti szempontból helyesebb tehát úgy olvasni a fentebb idézett sorokat, hogy Hart ezzel a fogalmi elemzés (*conceptual analysis*) elsődlegessége mellett tör pácát. Így olvasva Hart jóval tarthatóbb – ám ugyanúgy vitatható, mint azt látni fogjuk – módszertani elköteleződést vállal. Érdemes tehát áttekintenünk, hogy a fogalmi elemzés mennyiben tartható filozófiai

¹⁸ Kiemelés az eredetiben. Hart, *A jog fogalma*, 275.

¹⁹ Márton Miklós, „Az oxfordi filozófia”, in *Herbert L. A. Hart jogtudománya kritikai kontextusban*, szerk. Cs. Kiss Lajos (Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2014); Horkay Hörcher Ferenc, „Hart és az oxfordi filozófia: eszméletörténeti kontextusok”, *Világosság*, sz. 2010 tavasz (2010), <http://www.vilagosság.hu/pdf/20110914152258.pdf>; Helyesen mutat rá azonban Bódig, hogy Hart nem az általa jól ismert filozófia módszereinek szolgai átvételére törekedett. Bódig Mátyás, *Hart, Dworkin és a jogelmélet poszmetafizikai fordulata* (Budapest: Osiris, 2000), 56–57.

²⁰ Hart, *A jog fogalma*, 9–10.

²¹ Frederick Schauer, „Social Science and the Philosophy of Law”, in *The Cambridge Companion to the Philosophy of Law*, szerk. John Tasioulas (Cambridge: Cambridge University Press, 2020), 98–99, <https://doi.org/10.1017/9781316104439.001>.

²² H. L. A. Hart, *Essays in Jurisprudence and Philosophy* (Oxford: Clarendon Press, 1983), 5.

módszerként? Ehhez pedig szükséges áttekinteni elsősorban a quine-i naturalizmus által motivált támadásokat a fogalmi elemzéssel szemben.

3. A fogalmi elemzés módszertani problémái

A fogalmi elemzés mint filozófiai módszer elsősorban Willard Van Orman Quine nagy hatású tudományfilozófiai munkáinak köszönhetően került intenzív metafizikai kritikák keresztüzébe.²³ Mind Quine tudományfilozófiájának, mind az arra adható válaszok tömkelegének részletezése meghaladná jelen értekezés kereteit. Ami számunkra lényeges az az, hogy Quine gondolatainak hatására komoly kételyek merültek fel a fogalmi elemzéssel mint filozófiai módszerrel szemben. Ennek hatására egyes szerzők a módszer teljes elvetése mellett érveltek az empirikus tudományok javára.²⁴ Mivel a céloom jelenleg csak Hart módszertani pozitívizmusának egy legalább *prima facie* tartható olvasatát adni, érdemes ehelyütt csak fogalmi elemzés fenntarthatósága melletti érvekkel foglalkozni. Ezek közül kiemelkedik Frank Jackson megkülönböztetése szerény és szerénytelen fogalmi elemzés (*modest and immodest conceptual analysis*) között,²⁵ amelyet szokás „Canberra-tervnek” is nevezni.²⁶

Jackson célja az, hogy a fogalmi elemzésnek egy olyan elfogadható módszerét adja, ami képes kiállni a naturalizmus episztemológiai kihívásait. Jackson terminológiájában a szerénytelen fogalmi elemzés (*immodest conceptual analysis*) célja, hogy fogalmaink nyelvi intuícióinkon keresztüli elemzésének segítségével arról nyerjünk ismeretet, hogy a világ *objektíve* milyen, függetlenül saját fogalmainktól.²⁷ Ha tehát a jog fogalmát kívánnánk ilyen „szerénytelenül” megvizsgálni, akkor az alapján, hogy milyen intuícióink vannak arról, hogy egyes (elképzelt vagy valós) esetek jogiak-e vagy sem, fel tudnánk térképezni, hogy mi a jog *valójában*. Ez pedig független attól, hogy egyébként mi (egy adott nyelvi közösség tagjai, *ad absurdum* a jogászok) hogyan használjuk a jog fogalmát. Azonban az ilyen fogalmi elemzés módszerével szemben komoly kritikák merülhetnek fel.

Az általánosabb Quine-i problémákon túl Kenneth Himma a „szerénytelen” módszerekkel kapcsolatban két erős ellenérvre hívja fel figyelmünket. Egyrészt, ha a fogalmi elemzés során

²³ Brian Leiter, *Naturalizing Jurisprudence* (Oxford University Press, 2007), 175–77, <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199206490.001.0001>.

²⁴ Kitűnő áttekintésül ld. Brian Leiter és Matthew X. Etchemendy, „Naturalism in Legal Philosophy”, in *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, szerk. Edward N. Zalta, Fall 2021 (Metaphysics Research Lab, Stanford University, 2021), <https://plato.stanford.edu/archives/fall2021/entries/lawphil-naturalism/>.

²⁵ Frank Jackson, *From Metaphysics to Ethics: A Defence of Conceptual Analysis* (Oxford: Clarendon, 2008).

²⁶ Torben Spaak, „The Canberra Plan and the Nature of Law.”, in *Metaphilosophy of Law*, szerk. Paweł Banaś, Adam Dyrda, és Tomasz Gizbert-Studnicki (Oxford: Hart Publishing, 2016), <https://doi.org/10.5040/9781509906109>.

²⁷ Leiter, *Naturalizing Jurisprudence*, 178; Kenneth Einar Himma, *Morality and the Nature of Law* (Oxford: Oxford University Press, 2019), 33, <https://doi.org/10.1093/oso/9780198723479.001.0001>.

a jog *valódi* fogalma független nyelvi gyakorlatunktól, akkor lehetséges lehet, hogy egy adott közösség tagjai széles körben *tévednek* fogalmaik használata során. Hadd szemléltessem egy túlzó példával: egy társadalom tagjai (ideértve a jogászokat, jogtudósokat, jogbölcseket stb.) mindannyian megegyeznek abban, hogy az általuk ismert és követett „Babigolni tilos!”²⁸ szabály *jogi*, abban az értelemben, hogy a társadalom nyelvhasználata annak mondja (nevezzük ezt JOG*-nak). Ám szerénytelen fogalmi elemzéssel rájöhettünk, hogy a „Babigolni tilos!” sohasem lehet *tényleg* JOG. Ebben a pillanatban a társadalom JOG* fogalma egyáltalán nem egyezik meg a JOG fogalmával. Ez pedig ahhoz vezetne, hogy egyfajta hibaelmélet (*error theory*)²⁹ lenne lehetséges.³⁰ Az persze előfordulhat (és elő is fordul), hogy a társadalom egyes tagjai tévednek arról, hogy mi jog és mi nem az. De az, hogy a társadalom *minden* tagja tévedjen, már erősen megkérdőjelezhető, hiszen a jog nem természetes fajta (*natural kind*): nincs olyan – Dworkin terminológiájával – „mély szerkezete” (*deep structure*),³¹ ami rögzítené a referenciáját.³² Mivel a jog társadalmi jelenség, így referenciája szükségképpen jelentéséből fakad.³³ Visszatérve fentebbi példámra: míg úgy tűnik, hogy egy anyag attól VÍZ, hogy molekuláris felépítése H₂O és nem XYZ (nevezze akár mindenki XYZ-t „víz”-nek),³⁴ addig ha valamit (pl. a „Babigolni tilos!” szabályt) egy társadalom minden tagja „jog”-nak nevez, akkor mi alapján mondhatnánk, hogy az csak JOG* és nem JOG. Nyilvánvaló tehát, hogy azt várni, hogy a fogalmi elemzés szerénytelen módszerével feltárható a JOG (*valódi, tényleges*) természete igencsak nehezen tartható. Ez tehát egy metafizikai természetű ellenérv, amely megkérdőjelezi, hogy létezik-e egyáltalán a jognak egy olyan *valódi* fogalmi esszenciája, amit a fogalmi elemzés meg tudna ragadni.

²⁸ A babig szót Altrichter Ferenc Carnap-fordításából kölcsönöztem. Rudolf Carnap, „A metafizika kiküszöbölése a nyelv logikai elemzésén keresztül”, in *Tudományfilozófia*, szerk. Forrai Gábor és Szegedi Péter, ford. Altrichter Ferenc (Budapest: Áron Kiadó, 1999).

²⁹ Az *error theory* magyar fordítására, bár maga más kontextusban használja, de Bernáth László terminológiáját veszem át. Bernáth László, „A tudományos közösség (in)toleranciája a fenomenológiai eliminativizmus, a normatív hibaelmélet, valamint a mesterséges intelligencia morális felelősségének tükrében”, *Magyar Filozófiai Szemle*, sz. 2020/2. (2020).

³⁰ Himma, *Morality and the Nature of Law*, 34–35.

³¹ Ronald Dworkin, „Hart’s Postscript and the Character of Political Philosophy”, *Oxford Journal of Legal Studies* 24, sz. 1 (2004. március 1.): 1–37, <https://doi.org/10.1093/ojls/24.1.1>.

³² Mindez persze erősen épít Putnamszemantikájára, vö. Alexander Bird és Emma Tobin, „Natural Kinds”, in *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, szerk. Edward N. Zalta és Uri Nodelman, Spring 2023 (Metaphysics Research Lab, Stanford University, 2023), <https://plato.stanford.edu/archives/spr2023/entries/natural-kinds/>; Noha születtek olyan próbálkozások, amelyek ezt a fajta szemantikát a jog fogalmára alkalmazzák, ez a megközelítés azonban nem bizonyult gyümölcsözőnek. Brian H. Bix, *Law, Language and Legal Determinacy* (Oxford: Oxford University Press, 1993), 282–83; Leiter, *Naturalizing Jurisprudence*, 267–76.

³³ Andrei Marmor, „Law, Fiction, and Reality”, in *Law as an Artifact*, szerk. Luka Burazin, Kenneth Einar Himma, és Corrado Rovorsi (Oxford: Oxford University Press, 2018), 48–49, <https://doi.org/10.1093/oso/9780198821977.003.0003>.

³⁴ A klasszikus példára ld. Hilary Putnam, „A »jelentés« jelentése”, ford. Kovács János és Polgárdi Ákos, *Különbség X*, sz. 1 (2010).

Másrészről Himma helyesen utal rá, hogy meglehetősen nehéz azt megérvelni, hogy mégis milyen képességünk által válik lehetővé, hogy a világ tényleges metafizikai állapotát intuitíve megragadjuk? Himma szavaival:

„Ha [a fogalmi elemzés] azt követelné tőlünk, hogy intuitíve megragadjuk a dolgok metafizikai, tudatunktól független esszenciáját, nehéz belátni, hogyan lennének erre képesek – ráadásul megbízható módon képesek – az intuíciónk. Milyen intuíciónk képessége segítségével tudnánk megragadni teljes mértékben tudatunktól független dolgok esszenciáját? Ha [a fogalmi elemzés] megkövetelné egy olyan intuíciónk készség létét, ami képes a dolgok objektíve igaz metafizikai természetét azonosítani, akkor jó indokunk lenne kételkedni, abban, hogy [a fogalmi elemzés] mennyire megbízható módja fogalmaink megértésének.”³⁵

Nevezhetjük ezt a – gyengébb – ellenérvet episztemológiainak is. Még ha létezne is a jognak egy objektív fogalma – ami, mint láttuk, nehezen tartható álláspont – akkor is úgy tűnik, ennek megismerésére intuíciónk alkalmatlanok. Így tehát a fogalmi elemzés szerénytelen módja sem metafizikai, sem episztemológiai oldalról nem kielégítő.

A fogalmi elemzésnek potenciálisan tehát kizárólag a Jackson által „szerénynek” titulált módja lehet megfelelő módszertani alapja filozófiai kutatásnak. Ennek alapja Jackson szerint az, hogy a fogalmi elemzés tárgyát szűkebbre szabjuk: a dolgok valódi, tudatunktól független, objektív természete helyett intuíciónkat arra használjuk, hogy a fogalmaink hétköznapi értelmét feltárjuk. Jackson szerint a fogalmi elemzés során intuíciónk csupán az egyes „folk concept”-ekről tudnak ismeretet szolgáltatni.³⁶ Sally Haslanger kifejezésével élve tehát egyfajta „manifesztált” (*manifested*) fogalmakkal kell dolgoznia az ilyen elemzésnek.³⁷ Fentebbi példámhoz visszanyúlva: a fogalmi elemzésnek meg kell elégednie azzal, hogy a JOG* fogalmat elemzi; nem kell és nem is szabad a „valódi” JOG fogalmához visszanyúlnia. A világ alapvető természetét Jackson szerint más (praktikusan természettudományos) módszerekkel kell megismerni, azonban ez nem teszi feleslegessé az ezen „háttér” előtt zajló szerény fogalmi elemzést.³⁸ Ha rendelkezésre áll egy ilyen első ránézésre védhető szerep a fogalmi elemzésnek,

³⁵ Saját fordítás, kiemelés az eredetiben. Kenneth Einar Himma, „Reconsidering a Dogma: Conceptual Analysis, the Naturalistic Turn, and Legal Philosophy”, in *Law and Philosophy*, szerk. Michael D. A. Freeman és Ross Harrison (Oxford: Oxford University Press, 2007), 25, <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199237159.003.0001>.

³⁶ Leiter, *Naturalizing Jurisprudence*, 178–79.

³⁷ Natalie Stoljar, „What Do We Want Law to Be? Philosophical Analysis and the Concept of Law”, in *Philosophical Foundations of the Nature of Law*, szerk. Wilfrid J. Waluchow és Stefan Sciaraffa (Oxford: Oxford University Press, 2013), 234, <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199675517.003.0011>.

³⁸ Spaak, „The Canberra Plan and the Nature of Law.”, 89.

akkor érdemes megnéznünk, hogy a jogelmélet klasszikusai mennyiben nevezhetők „szerénynek”.

Át kell tekintenünk tehát, hogy a jogelmélet főbb szerzői, amennyiben a fogalmi elemzés elsődlegessége mellett törtek pálcát, mennyiben képes kiállni módszertanuk a fenti kritikát. A céloom ezzel a – Dworkin kifejezésével élve – a „legjobb fényben” feltüntető olvasat keresése, hiszen elsődlegesen nem a jogelmélet teljes megkérdőjelezésére törekszem. A fentiekhez hasonlóan ehhez először a pozitivista, majd az antipozitivista szerzőket veszem sorra.

3.1. H. L. A. Hart fogalmi elemző módszertana

Mint fentebb láttuk, Hart *A jog fogalma* előszavában még legjobb esetben is óvatlanul fogalmazott, amikor J. L. Austinra visszautalva a nyelvi intuíciónk és a fogalmak közti viszonyt érintette. Noha később kvalifikálja állítását, arra hivatkozva, hogy az „iskolázott emberek” (*educated men*) intuíciónk kell követni,³⁹ csak Dworkin kritikáinak hatására, az *Utószó*ban teszi egyértelműbbé módszertanát. Itt már úgy fogalmaz, hogy elemzésének „kiindulópontja az a modern belső jogrendszerek szembeűnő vonásairól alkotott, széles körben elterjedt köznapi tudás, amit e könyv 13. oldalán az iskolázott embereknek tulajdonítok.”⁴⁰ Ebből az állításból két részletet kell kiemelni a részletesebb elemzés szempontjából.

Egyrészt érdemes figyelni arra, hogy Hart fogalmi elemzését a „széles körben elterjedt köznapi tudásra” (*widespread common knowledge*) alapozza, ám abban vajmi kevés támpontot ad, hogy mire vonatkozik ez a tudás. Himma értelmezésében Hart szerény fogalmi elemzést végez, hiszen a köznapi tudás szerinte értelemszerűen köznapi fogalmainkra vonatkozik, nem valami annál mélyebb ontológiai létezőre.⁴¹ Langlinas és Leiter azonban épp arra hívják fel a figyelmet, hogy legalább ilyen könnyen nevezhető Hart projektje szerénytelen fogalmi elemzésnek is, sőt „szükségképpen az, hiszen a fogalom – ahogy az nyelvünkben megtestesül – alkotja a jog társadalmi konstruktumát.”⁴² Azt gondolom, hogy mindkét olvasat túlzó: a harti életmű közeli olvasata sokkal inkább arra enged következtetni, hogy Hart – korának filozófiai kontextusából fakadóan – nem tisztázta elemzésének ontológiai hátterét. Noha a beszédaktus-elmélethez és a hétköznapi nyelv filozófiájához fűződő kötődése lazult *A jog fogalmának*

³⁹ Hart, *A jog fogalma*, 13–15.

⁴⁰ Hart, 275.

⁴¹ Himma, *Morality and the Nature of Law*, 42.

⁴² Langlinas és Leiter, „The Methodology of Legal Philosophy”, 677–78.

megírása idejére, mégis felfedezhetünk egyfajta ontológiaellenességet Hartnál.⁴³ Ez pedig nem teszi lehetővé fogalmi elemzésének konkluzív módszertani megítélését.

Másrészről azonban érdemes felfigyelnünk arra, hogy Hart is érzekelte annak a problémáját, hogy az „iskolázott emberek” intuíciónak könnyen túlértékelhetné. Ennyiben elméleti törekvése a korábbi pozitivistákhoz képest már jóval limitáltabb. Kelsen például még abból indult ki – mutatott rá Finnis –, hogy a jog fogalmát megtalálni annyit tesz, mint minden emberi társadalom jogfogalmának „közös nevezőjét” megtalálni.⁴⁴

„Mi közös lehet az ókori babiloniak úgynevezett joga és a ma az Egyesült Államokban uralkodó jog között? Mi lehet egy despota törzsfőnök uralma alatt élő színesbőrű törzs társadalmi rendjében – amit ugyanúgy »jognak« nevezünk – közös a Svájci Köztársaság alkotmányával? Van azonban egy közös elem, ami teljes mértékben indokolja ezt a terminológiát [...]. Hiszen ez a szó arra a specifikus kényszerrenden alapuló társadalmi technikára utal, ami, jelentős különbségek ellenére [...], mégis alapvetően ugyanaz ezen időben, térben és kulturálisan igen eltérő népek esetében [...].”⁴⁵

Finnis helyesen mutat rá két problémára ezzel az elméleti alapvetéssel kapcsolatban. Egyrészt korántsem egyértelmű, hogy a törzs társadalmi rendjét egyáltalán ki nevezi jognak, a törzs vagy Kelsen?⁴⁶ Másrészről ez a fajta „közös nevező” módszertan nem kielégítő.⁴⁷ Visszatérve azonban Hartra, látható, hogy Kelsennel szemben ő már helyesen érzekelte, hogy „iskolázott emberek” intuíciónak ennyire általános elmélet nem alkotható. Ennyiben óvatosabb, hiszen ő már explicit módon „a modern belső jogrendszerek” (*modern municipal legal system*) fogalmából indul ki.

Ennyiben tehát harti jogelmélet is „lokálisan” kezdi az elméletépítést,⁴⁸ azonban Hart nem magyarázza meg azt a kritikus lépést, hogy miért beszél a modern belső jogrendszerről alkotott intuíciónak alapján a jog fogalmáról, annak szükséges feltételeiről. Még ha az értelmezés során megengedőek is vagyunk Harttal szemben, és Himmához hasonlóan „szerény” fogalmi

⁴³ Sylvie Delacroix, „Six Paths to Vertigo-Free Legal Theory”, in *Law and Philosophy*, szerk. Michael D. A. Freeman és Ross Harrison (Oxford: Oxford University Press, 2007), 40–41, <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199237159.003.0002>; Joseph Raz, „Two Views of the Nature of the Theory of Law”, in *Between Authority and Interpretation: On the Theory of Law and Practical Reason* (Oxford: Oxford University Press, 2009), 50, <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199562688.003.0003>.

⁴⁴ John Finnis, *Natural Law and Natural Rights*, 2. kiad. (Oxford: Oxford University Press, 2011), 5–6.

⁴⁵ Sajat fordítás. Hans Kelsen, *General Theory of Law and State* (Cambridge: Harvard University Press, 1949), 19.

⁴⁶ Másképp: kinek az intuíciónak számítanak?

⁴⁷ Finnis, *Natural Law and Natural Rights*, 6.

⁴⁸ Perry, „Hart’s Methodological Positivism”, 56–58.

elemzésként fogjuk fel elméleti vállalkozását, úgy tűnik, hogy Hart *témát vált*.⁴⁹ Ha fogalmi elemzésének „bemeneti” oldala *iskolázott emberek* intuíciói a *modern belső jogrendszer*-ről, hogyan lehet ennek a kimenetele a *jog* fogalma? Ha elfogadjuk, ahogy Liam Murphy állítja, hogy Hart nézőpontválasztása tisztán episztemikus és nem tükröz normatív értékítéletet,⁵⁰ akkor is nehéz megindokolni, hogy miért ez a vizsgált „minta” a legalkalmasabb *a jog* általános fogalmának megalkotására.⁵¹ Azaz, ha csak a „mi” saját, „manifesztált” jogfogalmunk kívánja elemezni, miért épp ennek a csoportnak ezen intuícióit elemzi?⁵² Látható, hogy Hart nehezen tudott erre a problémára megnyugtató választ adni.

3.2. Raz fogalmi elemzésének problémái

A Hart utáni pozitívizmuson belül Joseph Raz az, aki a harti elmélet módszertani alapjait finomítva igyekezett megvédeni a jog fogalmának deskriptív, leíró elemzését. Mint látni fogjuk, Raz Hartnál explicitebben foglalkozott a fogalmi elemzés módszertani alapjaival, aminek keretében védhetőbb alapokra kívánta helyezni jogelméletét. Azonban – főképp késői munkáiban – több olyan konklúziót vont le a jog fogalmával kapcsolatban, amik elméletének legalább is revideálására készíthetnek. Először azonban tekintsük át, mennyiben tudja kiállni Raz a fogalmi elemzéssel szembeni módszertani kritikákat. Azaz, konkrétan, mennyiben nevezhető vállalkozása „szerény” fogalmi elemzésnek?

Ebből a szempontból érdemes rögtön leszögezni, hogy Razt az úgynevezett kemény vagy exkluzív pozitívizmus képviselőjeként tartják számon, bár maga munkássága előrehaladtával egyre inkább kritikus volt az ilyen címkékkel szemben.⁵³ Elméletének most elsősorban csak módszertani implikáció lényegesek, részletesebben a jogi indokok kapcsán még vissza fogok térni rá később. Mint az jól ismert, Raz azt állította, hogy a jog szükségszerűen

⁴⁹ A témafolytonosság (*topic continuity*) problémája egyébként a fogalmi mérnökösködés (*conceptual engineering*) elméletével kapcsolatban is lehetséges kritikaként merül fel. Utóbbi részletes kifejtését l. lentebb Herman Cappelen, *Fixing Language: An Essay on Conceptual Engineering* (Oxford, United Kingdom ; New York, NY: Oxford University Press, 2018), fej. 9–11.

⁵⁰ Hart néhány helyen reflektált erre a kérdésre, amikor is azt állította, hogy a jogelmélet szükségképpen értékelő abban az értelemben, hogy bizonyos „metaelméleti értékek” alapján választja ki az *explanandum* lényeges tulajdonságait. Ez azonban számára nem jelentett morális értékelést, egyszerűen csak kiemelt bizonyos tulajdonságokat, amikre *érdemes* figyelni az elméletalkotónak. Ld. Julie Dickson, „Methodology in Legal Philosophy”, in *Meta-theory of Law*, szerk. Mathieu Carpentier, 1. kiad. (London–Hoboken: ISTE–Wiley, 2022), 25–26, <https://doi.org/10.1002/9781394163694>.

⁵¹ Leiter, *Naturalizing Jurisprudence*, 179.

⁵² Ennek a problémának általánosabb implikációi vannak saját módszertanomra nézve is, ezért lentebb részletesen foglalkozom vele a II. fejezetben.

⁵³ Brian H. Bix, „Joseph Raz’s Approach to Legal Positivism”, in *The Cambridge Companion to Legal Positivism*, szerk. Torben Spaak és Patricia Mindus (Cambridge: Cambridge University Press, 2021), 349–50.

autoritásigénnyel lép fel (*law necessarily claims authority*),⁵⁴ ez az úgynevezett autoritásérv (*argument from authority*).⁵⁵ Már ebből is kitűnik, hogy Raz a jog fogalmát szükségszerű tulajdonságok meglétéhez kötötte. Másutt még explicitebben így fogalmaz:

*„Természetesen a jog szükségszerű tulajdonságai annak univerzális jellemzői is. Mindenhol meg kell, hogy legyenek a jogban, bárhol és bármikor létezzék is. Mi több, ezen tulajdonságok nem véletlenül vagy valamilyen fennálló gazdasági vagy társadalmi körülmény miatt univerzálisak, hanem azért, mert ezek nélkül nincs jog. Ez nem jelenti, hogy ne lennének olyan társadalmi intézmények vagy normatív rendszerek, amik osztoznak a jog több jellemzőjében, azonban nem rendelkeznek a jog szükségszerű tulajdonságaival. Ha a társadalmi szerveződés különböző formáit vesszük szemügyre az idők során létező különböző társadalmakban, találhatunk többet, ami többféleképpen hasonlít a jogra. Azonban, ha hiányoznak belőlük a jog szükségszerű tulajdonságai, ezek nem jogrendszerek.”*⁵⁶

Márpedig, ha Raz amellet érvel, hogy a jognak *szükségszerű* fogalmi elemei vannak, az megint csak felveti, hogy mennyiben tartható fogalmi elemzésének módszertana.

Szerencsére Raz – Harttal ellentétben – explicit módon igyekezett védhető módszertani alapokra helyezni. Így maga is elismeri, hogy elemzésének kiindulópontja csak saját közösségének jogfogalma lehet. Ezzel kapcsolatban így fogalmaz: „Amikor a jog fogalmáról beszélünk, ezalatt valójában a *mi* jogfogalmunkat értjük.”⁵⁷ Nem vezet-e ez szükségképpen relativizmushoz és partikularizmushoz fogalmainkban? Raz szerint nem, hiszen „[h]abár a jog fogalma helyi [*parochial*], addig vizsgálatunk univerzális, mivel az a jog természetét fedezi fel, akárhol is jelenjen az meg.”⁵⁸ Himma ez alapján hajlandó Razt a szerény fogalmi elemzés hívei közé sorolni,⁵⁹ azonban Ziyu Liu helyesen hívta fel a figyelmet arra, hogy Raz ezzel a megkülönböztetéssel inkább a szerénytelen fogalmi elemzés talajára lépett. Hiszen a jog „*folk concept*”-jének („a mi jogfogalmunk”) elemzése által valami, saját fogalmainktól függetlenül létezőhöz („a jog természete”) jut el.⁶⁰ Raz ezzel meglehetősen ingoványos metafizikai talajra érkezett, ami nehezíti módszertanának kritika nélküli átvételét.

⁵⁴ Bódig Mátyás, „Joseph Raz és a módszertani pozitivizmus”, *Jogelméleti Szemle*, sz. 2003/4. (2003), <http://jesz.ajk.elte.hu/bodig16.html>.

⁵⁵ Bix, „Joseph Raz’s Approach to Legal Positivism”, 355–56.

⁵⁶ Saját fordítás. Raz, „Can There Be a Theory of Law?”, 25.

⁵⁷ Saját fordítás, kiemelés az eredetiben. Raz, 32.

⁵⁸ Saját fordítás, kiemelés az eredetiben. Raz, 32.

⁵⁹ Himma, *Morality and the Nature of Law*, 42–43.

⁶⁰ Ziyu Liu, „Exploring the Notion of Necessity in Essentialist Legal Theory”, *Canadian Journal of Law & Jurisprudence* 35, sz. 2 (2022. augusztus): 442, <https://doi.org/10.1017/cjlj.2022.8>.

Maga is jelzi azonban, hogy elméletének fókuszja elsősorban nem a jog „természete”, hanem a jog „fogalma” (utóbbi szükségképpen a jog „*folk concept*”-je, amint fentebb láthattuk).⁶¹ Azonban ha a jog fogalma csaka „m” fogalmunk lehet, felmerül, hogy egyáltalán lehet-e ennek a fogalomnak egyetlen helyes *magyarázatát* (*explanation*) adni. Raz maga is elismeri, hogy a fogalmak magyarázata egy „változékony kaleidoszkóp”,⁶² amikor így ír:

*„Nincs egyetlen helyes magyarázata egy fogalomnak, nincs olyan, ami a jog fogalmának a magyarázata lehetne. Egy fogalomnak egy időben nagyszámú helyes alternatív magyarázata lehet. Ezek közül nem mindegyik ugyanolyan megfelelő [appropriate] minden alkalomra. A megfelelőség azon múlik, hogy a magyarázat mennyire releváns a várt vagy megcélzott közönség érdekei szempontjából, hogy mennyire felel meg azoknak a kérdéseknek, amik mozgatják azt, vagy azoknak a rejtvényeknek, amik megfogják azt.”*⁶³

Máshol pedig Raz mellett foglal állást, hogy jogfogalmunk magyarázatának „önismeretünk ismeretére” kell törekednie, hiszen, ahogy írja, „[a]z, hogy bizonyos intézményeket joginak látunk, társadalmunk önismeretének része.”⁶⁴ Liu értelmezése szerint Raz ezzel amelletttört pácát, hogy a jog fogalmának elemei legfeljebb „kvázi szükségszerűek” lehetnek, de az, hogy melyek ezek, az azonban már kontingens.⁶⁵ Tehát fogalmi elemzésének módszertana jóval kevésbé esszencialista, mint amennyire első ránézésre annak tűnt. Gond-e azonban ez módszertani szempontból?

Azt gondolom, nem szükségszerűen. Ez a fajta módszertani rugalmasság lehetővé tette Raz számára, hogy olyan, a *mainstream* analitikus jogelmélet által sokáig ignorált kérdéseket (mint a nem állami jog) is tárgyaljon.⁶⁶ Azonban emlékezzünk vissza arra, hogy Hartnál hasonló problémával szembesültünk elmélete kapcsán, amikor az felhasznált intuíciók esetlegességét róttuk fel neki. Raz, úgy tűnik, hajlandóbb „lenyelni a békát” és elismerni ezt a megkötést. Nem enged azonban abból, hogy annyiban mégis meghatározott egy-egy jogfogalom, hogy annak a „társadalom önismeretét” kell megismernie. Ez azonban korántsem egyértelmű, hogy mit jelenthet. Úgy tűnik, hogy Raz elutasította Hart azon álláspontját, miszerint valamilyen

⁶¹ Liu, 443; Raz szerint ez persze elvezet a jog természetéhez, azonban épp ez a lépés problémás a fentiekre tekintettel. Raz, „Can There Be a Theory of Law?”, 31.

⁶² Raz, „Two Views of the Nature of the Theory of Law”, 57.

⁶³ Saját fordítás, kiemelés az eredetiben. Raz, 57.

⁶⁴ Raz, „Can There Be a Theory of Law?”, 31.

⁶⁵ Liu, „Exploring the Notion of Necessity in Essentialist Legal Theory”, 443.

⁶⁶ Brian Z. Tamanaha, „Glimmers of an Awakening Within Analytical Jurisprudence”, in *Law's Ethical, Global, and Theoretical Contexts: Essays in Honour of William Twining*, szerk. William Twining és mtsai. (Cambridge: Cambridge University Press, 2015), 354–55.

metaelméleti szempontok mentén válasszuk ki nézőpontunkat. Ehelyett szerinte ez feltételezi, hogy a gyakorlati ész problémáján belül kezeljük a jog fogalmát,⁶⁷ amivel, úgy gondolom, hogy a jog normativitásának központi jelentőségét hangsúlyozta az elméletalkotás során.⁶⁸ Mi azonban a „társadalom önismerete”, amire fogalmi elemzésünket kellene építeni?⁶⁹ Brian Leiter és Julie Dickson meggyőzően mutatott rá, hogy épp ebben segíthetnek a megismerés tudományos módjai,⁷⁰ ahogy azt a II. fejezetben részletesen ismertetni fogom. Mielőtt azonban a razi elmélet lehetséges továbbfejlesztésére rátérnék, ki kell térnem a módszertani antipozitivista szerzőkre. Hiszen lehetséges, hogy ők sikeres választ tudnak adni erre a módszertani kihívásra a jogelmélet kérdéseinek és filozófiai módszereinek alapvető revíziója nélkül.

3.3. Finnis és Dworkin módszertanipozitivizmus-kritikái

John Finnis, noha igen eltérő módszertani alapokra helyezkedve, de helyesen ismerte fel ezt a problémát a pozitivista jogelmélettel. Finnis híresen amellet érvelt, hogy az egyes jogfogalmak közti különbségeket az abban való nézeteltérés adta, hogy mi a „fontos és jelentős abból az adat- és tapasztalathalmazból, amelyet minden elméletalkotó oly jól ismer.”⁷¹ Ez a meglátás, azt gondolom, kulcsfontosságú és helyénvaló. Mint láhattuk, Hart és Raz esetében is épp ez a szelekciós probléma merült fel: melyek azok a tulajdonságok, amiket a jog „folk concept”-jében meg kell magyaráznia a jogelméletnek? Finnis – és, mint lentebb látni fogjuk, Dworkin – épp ebben a kérdésben helyezkednek módszertani antipozitivista álláspontra. Álláspontja szerint ez a fajta szelekció „az érdektelen tények több, összemérhetetlen terminológia által leírt szeméthalmából”⁷² csakis úgy történhet, hogy az elméletalkotó *morális értékelést* végez. Erre Finnis szerint amiatt van szükség, mivel a jog „központi esete(i)”⁷³ csak azok lehetnek, amelyek

⁶⁷ Bix helyesen mutat rá, hogy ennyiben Raz közel kerül Finnis álláspontjához. Mindazonáltal Brian H. Bix, „Methodology for Theorizing About the Nature of Law and About Doctrinal Areas of Law”, in *Meta-theory of Law*, szerk. Mathieu Carpentier, 1. kiad. (London–Hoboken: ISTE–Wiley, 2022), 80, <https://doi.org/10.1002/9781394163694>.

⁶⁸ Bódig kifejezésével Raz a jogelmélet interpretív módszertana mellett tör pácát. Mátyás Bódig, „The Issue of Normativity and the Methodological Implications of Interpretivism I: The Idea of Normative Guidance”, *Acta Juridica Hungarica* 54, sz. 2 (2013. május 29.): 119–39, <https://doi.org/10.1556/ajur.54.2013.2.1>.

⁶⁹ Julie Dickson, „Ours is a Broad Church: Indirectly Evaluative Legal Philosophy as a Facet of Jurisprudential Inquiry”, *Jurisprudence* 6, sz. 2 (2015. május 4.): 226, <https://doi.org/10.1080/20403313.2015.1044310>.

⁷⁰ Langlinais és Leiter, „The Methodology of Legal Philosophy”, 680; Julie Dickson, „On Naturalizing Jurisprudence: Some Comments on Brian Leiter’s View of What Jurisprudence Should Become”, *Law and Philosophy* 30, sz. 4 (2011. július 1.): 477–97, <https://doi.org/10.1007/s10982-011-9101-6>.

⁷¹ Saját fordítás, kiemelés az eredetiben. Finnis, *Natural Law and Natural Rights*, 9.

⁷² Finnis, 17.

⁷³ Finnis a központi eseteket Arisztotelész homonímiáról alkotott nézetén keresztül közelíti meg, mint azt látni fogjuk. Ez alapján létezik a jognak egy „fokális”, valamint több „perifériális” jelentése. Finnis, 10–11; Langlinais és Leiter, „The Methodology of Legal Philosophy”, 682; Timothy Endicott, „The Irony of Law”, in *Reason*,

morálisan követésre érdemesek, megfelelnek a „gyakorlati észszerűség” követelményének.⁷⁴ Álláspontja szerint az olyan jog, ami nem felel meg a gyakorlati észszerűség követelményeinek (azaz morálisan kifogásolható), az „nem igazi jog; nem teljes mértékben jog; csak másodlagos, vagy felvizezett, nem központi, avagy torzított értelemben jog; vagy egyszerűen nem jog.”⁷⁵ Emiatt Finnis a jogelmélet vizsgálati tárgyaként a jognak csak a szubsztantív morális igazolás során megtalálható „központi esetét” tekintette. Ez a módszertani álláspont pedig érthető módon vonzó lehet, ha ki akarjuk kerülni a módszertani pozitivizmussal szembeni fentebbi kritikákat.

Dworkin még ennél is erősebben fogalmazta meg jogelméletének módszertanát, amikor amellettt érvelt, hogy a jog „természetét” leíró elméletek szükségképpen kudarcra ítéltettek, mivel a jog egy *interpretív* fogalom.⁷⁶ Ahogy egy alkalommal meglehetősen élesen fogalmaz:

„Mi lehetne a fizikai, történeti vagy társadalmi világunkban az, ami a politikai és morális céljainktól függetlenül ránk kényszeríti ezeket a fogalmi »igazságokat«? A pozitivistáknak vagy meg kell válaszolniuk ezeket a kérdéseket, vagy fel kell adniuk azt a népszerű állításukat, hogy valamiféle mély történeti, társadalmi, antropológiai vagy pszichológiai valóságot kutatnak. Amíg valaki nem alapozza meg ezt az érvet a jog »természetének« vagy »esszenciájának« értelmezhető leírásával, addig mindez csak egy kényelmes mantra lehet: a pozitivizmus flogisztonja.”⁷⁷

Anélkül, hogy részletekbe menően foglalkoznánk Dworkin – igen fordulatos –⁷⁸ munkásságával, csupán arra érdemes felhívni a figyelmet, hogy az mennyiben nyújt védelmet a módszertani pozitivistákkal szembeni kritikákkal szemben.

Morality, and Law: The Philosophy of John Finnis, szerk. John Keown és Robert P. George (Oxford: Oxford University Press, 2013), 328.

⁷⁴ Finnis, *Natural Law and Natural Rights*, 15; Langlais és Leiter, „The Methodology of Legal Philosophy”, 683.

⁷⁵ Finnis terminológiáját a megfelelő hivatkozásokkal ld. Julie Dickson, „Law and Its Theory: A Question of Priorities”, in *Reason, Morality, and Law: The Philosophy of John Finnis*, szerk. John Keown és Robert P. George, First edition (Oxford: Oxford University Press, 2013), 370.

⁷⁶ Áttekintésül ld. Bódig Mátyás, „Ronald Dworkin és a jogpozitivizmus: Egy jogelméleti módszertani szempontú elemzés”, *Jogelméleti Szemle*, sz. 2004/1 (2004), http://jesz.ajk.elte.hu/bodig17.html#_ftnref58.

⁷⁷ Saját fordítás. Ronald Dworkin, „Thirty Years On”, *Harvard Law Review* 115, sz. 6 (2002): 1681, <https://www.jstor.org/stable/pdf/1342563.pdf>.

⁷⁸ Dworkin utolsó jelentős művében, a *Justice for Hedgehogs*-ban saját korábbi elméletét (amit *two-system view*-nak nevez) is tévesnek nevezi és amellettt törpálcát, hogy a jogot helyesen az erkölcs egy részterületeként kell értelmezni (*one system view*). Ennek a váltásnak a jelentősége jelen szempontból csupán annyi, hogy a késői *one-system view* még radikálisabban törli el a határokat jog és erkölcs között. Áttekintésül ld. Lewis A. Kornhauser, „Doing Without the Concept of Law”, *SSRN Electronic Journal*, 2015, 2–3, <https://doi.org/10.2139/ssrn.2640605>; Lawrence G. Sager, „Putting Law in Its Place”, in *The Legacy of Ronald Dworkin*, szerk. Wilfrid J. Waluchow és Stefan Sciaraffa (Oxford: Oxford University Press, 2016); Jeremy Waldron, „Jurisprudence for Hedgehogs”, *NYU School of Law, Public Law Research Paper*, sz. 13–45 (2013), https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2290309.

Dworkin amellett érvelt, hogy a jogelmélet kiindulópontja szükségképpen morális, értékelő, valamint az adott közösség politikai erkölcsében kell gyökereznie. Mivel nem kell elköteleződnie a jog „szükségszerű” fogalmi elemeinek keresése mellett, ki tud kerülni egy olyan problémát, ami, mint láttuk, a módszertani pozitivisták számára kihívást jelent.⁷⁹ Míg Hart és Raz nehezen magyarázható logikai ugrást végzett, amikor a jog fogalmát és természetét az adott közösség jogról alkotott intuíciói alapján alkotta meg, addig Dworkin minden további nélkül fel tudja vállalni elméletének politikai közösséghez és időhöz kötöttségét.⁸⁰ Ezért azonban súlyos árat fizet, hiszen az interpretív fogalmak szemantikai és metafizikai megalapozása erősen kétséges.⁸¹ Ez a kritika specifikusan Dworkinnal szemben érvényes, hiszen kifejezetten ő támaszkodott az interpretív fogalmi elemzésre. Van azonban egy olyan ellenérv, ami a módszertani antipozitivizmussal szemben általában felvethető.

Dworkin és Finnis ugyanis mindketten amellett érveltek, hogy mivel a jog fogalmának *leíró* elemzése nem lehetséges, szükségképpen szubsztantív, Julie Dickson kifejezésével élve közvetlen értékelő elméletre van szükség.⁸² Azonban az újabb szakirodalomban több olyan módszert is azonosíthatunk, ami rámutat, hogy – noha Finnis és Dworkin projektjei önmagukban értékesek – mégsem állnak *kizárólagos* viszonyban más jogelméleti módszertanokkal.⁸³ Julie Dickson helyesen mutat rá, hogy az antipozitivisták elméletek hangsúlyeltolódása a jog morális értékelésére helyesen tudja magyarázni a jog jelenségének bizonyos tulajdonságait, ám más vonásait (pl. a jog társadalmiságát) már sokkal kevésbé.⁸⁴ Így tér nyílhat más típusú projekteknek is, amelyek épp ezeket a szempontokat tudják jobban érvényesíteni. Úgy tűnik tehát, hogy a különböző fókuszú jogelméletek *versengő* projektek. A filozófiai irodalomban ráadásul az újabb időben épp az ilyen jellegű módszertani kérdésekre

⁷⁹ Schauer, „Social Science and the Philosophy of Law”, 101.

⁸⁰ Bódig, *Hart, Dworkin és a jogelmélet poszmetafizikai fordulata*, 69; Lamond, „Methodology”, 32–33.

⁸¹ Michael Steven Green, „Dworkin’s Fallacy, or What the Philosophy of Language Can’t Teach Us about the Law”, *Virginia Law Review* 89, sz. 8 (2003. december): 1897, <https://doi.org/10.2307/3202369>; Michael Steven Green, „Does Dworkin Commit Dworkin’s Fallacy?: A Reply to »Justice in Robes«”, *Oxford Journal of Legal Studies* 28, sz. 1 (2008): 33–55; David Plunkett és Timothy Sundell, „Dworkin’s Interpretivism and the Pragmatics of Legal Disputes”, *Legal Theory* 19, sz. 3 (2013. szeptember): 242–81, <https://doi.org/10.1017/S1352325213000165>; Dennis Patterson, „Can We Please Stop Doing This? By the Way, Postema Was Right”, in *Metaphilosophy of Law*, szerk. Paweł Banaś, Adam Dyrda, és Tomasz Gizbert-Studnicki (Oxford: Hart, 2016), 55–56.

⁸² Julie Dickson, *Evaluation and Legal Theory*, Legal Theory Today (Oxford: Hart Publishing, 2001), fej. 3.

⁸³ Emlékeztünk rá, hogy Hart maga is így fogta fel saját és Dworkin elméletének viszonyát. Mint írja: „Számomra nem magától értetődő, hogy miért kellene bármilyen lényeges ellentétnek lennie, mi több, hogy miként lehetne egyáltalán ellentét az annyira különböző megközelítések között, mint amilyenek a mi jogelméletéről alkotott felfogásaink.” Hart, *A jog fogalma*, 277.

⁸⁴ Dickson, „Law and Its Theory: A Question of Priorities”, 376–77.

irányul egyre nagyobb figyelem, így érdemes ezt részletesebben is áttekinteni a következő fejezetben.

4. Vázlatos lezárás

Ha valóban versengő projektekről beszélünk, akkor mi alapján dönthetjük el, hogy ezek közül melyik a legmegfelelőbb? Ezt a kérdést több szerző is érintette, azonban az utóbbi években tágabb filozófiai irodalom született a kérdés megvilágítására, így a kérdés bővebb kifejtést érdemel. Amellett fogok érvelni, hogy – ha a jog fogalmának elemzésén túl kívánunk lépni – a jogelméletnek tudatosabbnak kell lennie fogalomalkotása során. Ehhez meg kell vizsgálnunk, hogy a fogalomalkotás filozófiai módszerével kapcsolatban milyen metafilozófiai szakirodalom áll rendelkezésre. Ebben a körben különösen támaszkodni fogok a fogalmi mérnökösödés (*conceptual engineering*) és fogalmi etika (*conceptual ethics*), valamint a kísérleti filozófia (*experimental philosophy*) eredményeire. Mint látni fogjuk, megfelelően megválasztott fogalomalkotási prioritások mellett az általános jogelmélet bizonyos kérdései, mint a jog normativitása, továbbra is fenntarthatók és kutatásra érdemesek.

II. Általános jogelmélet a jog fogalmán túl

Az előző fejezetben két összefüggő, az analitikus jogelméletet metelyező jelentős problémával szembesülhettünk. Ezek egyrészt a jogelmélet által vizsgált kérdéseket, másrészt a vizsgálat módszereit érintették. Látható volt, hogy az analitikus jogelmélet elsősorban a jog fogalmának keresését tűzte célul, de legalább is ez volt a kutatások fősodra. Módszertani oldalról pedig bemutattam, hogy ez elsősorban a jog fogalmának szükséges fogalmi elemeinek feltérképezésében merült ki. Az ilyesfajta fogalmi analízis módszere elsődlegesen (nyelvi)¹ intuíciónkra támaszkodó, alapvetően nem empirikus elméletgyártás. Nevethetnénk ezt a módszertant akár *a priori*-nak is, azonban ez talán fölösleges elméleti poggyászt jelentene (főképp a neokantiánus magyar jogelméleten edződött olvasónak). Csupán azt szeretném ezzel hangsúlyozni, hogy ez a fajta elmélet nem a természet- vagy társadalomtudományok empirikus módszereivel dolgozik, hanem azoktól függetlenül, egy sajátos „filozófiai” módszerrel.

Ahogy az az előző fejezetben láthattuk, ez a fajta megközelítés, noha az angolszász jogelméletben dominánsnak mondható, egyre több kritikára kell, hogy feleljen. Ráadásul, úgy tűnik, hogy ezek a viták egyre meddőbbek, míg a jogelmélet más területei dinamikus fejlődést mutatnak. Így egyre több szerző kérdőjelezi meg, hogy egyáltalán a jog fogalmának keresése-e a legmegfelelőbb „kutatási program” a jogelmélet számára.² Ez részben „hallgatólagosan” jelenik meg abban az elmozdulásban, ami az általános jogelmélettől a jogelmélet „különös része” (egyes jogágak elméleti, filozófiai megalapozása) felé látható.³ Azonban több szerző explicit módon amellet érvelt, hogy (1) a fogalmi elemzésre építő „filozófiai” jogelméletnek új kérdések után kellene néznie, vagy (2) a jogelmélet módszertanát kell megváltoztatni, ami értelemszerűen a kérdésfeltevésben is megjelenik. Előrevetítem, hogy saját állásponatom a második lehetőséghez áll közelebb, ám kevésbé radikális, mint az általában oda sorolható

¹ Ezzel nem azt akarom állítani, hogy a jogelmélet alapvetően szemantikai jellegű, hogy a fő kérdése az lenne *mit jelent* a „jog” szó, mi annak extenziója vagy intenziója. Noha a Hart–Dworkin-vita nyomán gyakorivá (talán túl gyakorivá is) vált az ilyen típusú jogelmélet, számunkra most elsősorban a jog természetéről vagy fogalmáról alkotott intuíciónk lényegesek. Az, hogy ezek nyilvánvalóan nyelvi természetűek, most másodlagos jelentőségű.

² A tudományfilozófiában jártas olvasónak feltűnhet, hogy a megfogalmazásom erősen Lakatos Imrere emlékeztet. Ez azonban nem jelenti, hogy lakatosi álláspontot képviselek a tudományosság megítélésében. Azon túl, hogy önmagában azt nehéz lenne megindokolni, hogy mi alapján nevezhető egy nem empirikus elmélet progresszívnek vagy regresszívnek, nem szükséges ilyen erős tudományfilozófiai elköteleződésbe keverednem. Csupán annyit akarok ezzel tehát mondani: *ha hatvan év alatt sem sikerült érdemben dűlőre jutnunk a jog fogalmát illetően, prima facie indokolt lehet más kutatási kérdések után nézni*. Lakatosra áttekintésül ld. Alan Musgrave és Charles Pigden, „Imre Lakatos”, in *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, szerk. Edward N. Zalta és Uri Nodelman, Spring 2023 (Metaphysics Research Lab, Stanford University, 2023), <https://plato.stanford.edu/archives/spr2023/entries/lakatos/>.

³ Tasioulas, „Introduction”, 11–13.

szervezők (így elsősorban Brian Leiter). Először azonban érdemes áttekinteni mindkét lehetőség főbb támogatóit a szakirodalomban.

1. Régi módszerek, új kérdések

Az analitikus jogelmélet szerzői közt többen foglalkoztak kifejezetten a jog fogalmára vonatkozó kutatási program meghaladásának lehetőségével. Ezen belül először egy kevésbé radikális álláspontot szemléltek, ami a jogelmélet fogalmi elemzésre építő „filozófiai” módszertanával alapvetően egyetért, azonban a „mi a jog” kérdést elveti. Ezek egy része destruktívnak mondható, azaz kételkednek abban, hogy egyáltalán értelmesen vizsgálható-e a „mi a jog” kérdés. Ide sorolhatók a teljesség igénye nélkül Liam Murphy, Lewis Kornhauser, valamint újabban Bódig Mátyás. Más szerzők csupán a kérdés újrafogalmazását látják szükségesnek, elsősorban a metaetika eredményeire figyelemmel. Utóbbi kategóriába tartozik Scott Hershovitz, David Plunkett és Scott Shapiro. Az általam destruktívnak nevezett álláspont ismertetésével kezdem, különös tekintettel Bódig Mátyás újabb metaelméleti fejtegetéseire.

1.1. A „destruktív” álláspontok

A destruktív álláspont egyik mérsékeltebb változatát azon szerzők képviselik, akik a jog fogalmának keresését végsősoron más kérdésekre tartják redukálhatónak. Ide tartoznak részben a normatív jogi pozitivisták, akik amellet érvelnek, hogy jogfogalmunknak azért kell pozitivistának lennie, mivel ez morális értelemben jó.⁴ Ahogy Neil MacCormick klasszikusan megfogalmazta,⁵ erkölcsileg kívánatos, hogy a jog ne fogadjon el erkölcsi érveket, mivel ezzel egy erkölcsi jót (MacCormick szerint konkrétabban a tolerancia értékét) segít elő.⁶ A normatív pozitivisták számára tehát az, hogy a pozitivista jogfogalom mellett törünk pálcát, elsősorban egy mögöttes erkölcsi érvelés eredménye, önmagában „a jog fogalmának” leíró keresése nem ad teljes választ. Mindazonáltal látható ezen álláspont mérsékeltsége is, hiszen lehetséges a jog univerzálisan helyes fogalmát megtalálni, csupán az azt alátámasztó érvek erkölcsi természetűek.

⁴ Bódig, *Jogelmélet és gyakorlati filozófia. Jogelméleti módszertani vizsgálódások*, 31–32; Frederick Schauer, „Normative Legal Positivism”, in *The Cambridge Companion to Legal Positivism*, szerk. Torben Spaak és Patricia Mindus (Cambridge: Cambridge University Press, 2021).

⁵ Neil MacCormick, „A Moralistic Case for A-Moralistic Law”, *Valparaiso University Law Review* 20, sz. 1 (1985).

⁶ Bódig, *Jogelmélet és gyakorlati filozófia. Jogelméleti módszertani vizsgálódások*, 42–45.

Ezzel párhuzamos Liam Murphy álláspontja, miszerint a jog fogalmának megválasztása elsősorban tág értelemben vett politikai kérdés.⁷ Ő MacCormickhoz hasonlóan amellet érvel, hogy a pozitivista jogfogalom nem a jog természetéből fakad (ilyen értelemben tehát nem szükségszerű), hanem egy mögöttes kérdésre adott helyes válasz eredménye. Míg azonban MacCormick számára ez az előkérdés morális természetű, addig Murphy számára inkább politikai filozófiai. Murphy több munkájában amellet érvel, hogy a jogfogalmak (pozitivista, természetjogi stb.) közti választás alapvetően politikai természetű.⁸ Szerinte a megfelelő jogfogalom elsősorban egyfajta „cinkos némaság”, társadalmi passzivitás (*quietism*) elkerülését kell, hogy szolgálja,⁹ amiből számára ebből instrumentálisan következik, hogy a pozitivista jogfogalom mellett helyes állást foglalni.¹⁰ A jogi érvényességet morális kritériumokhoz kötő jogfogalom ugyanis azzal a veszéllyel fenyeget, véli, hogy az igazságtalan jogi szabályok csupán egyszerű „hibák” lennének, ami az ezekkel szembeni társadalmi fellépést gátolná. Hiszen ilyen jogfogalom mellett a jogot „főszabály szerint” igazságosnak tekintenénk.¹¹ Murphy szerint – hasonlóan tehát a normatív pozitivistákhoz – a jog fogalma egy értelmes filozófiai kérdés, csupán politikai filozófiai természetű érvelést kíván.

Vegyük észre azonban, hogy Murphy álláspontja még MacCormicknál is puhábbnak nevezhető. Hiszen míg MacCormick még morális alapon általában, univerzálisan helyesnek tartotta a pozitivista jogfogalmat, addig Murphynél ez már az adott társadalom politikai berendezkedésétől függően is kontingens. Így, ha társadalmi változás következik be, lehetséges, hogy nemcsak a jog szabályainak kell változnia, hanem helyesebb lesz más *jogfogalmat* is elfogadni.¹² Látható, hogy ezzel Murphy a jog fogalma körüli polémiákra egy újszerű választ ad, azonban ezzel egyúttal jelentősen relativizálja a jog fogalma körüli vitákat. Noha fentebb láttuk, hogy ezek a problémák már Hart elméletét is érintik (ti. miért a modern belső jogrendszerrel alkotott intuícióit veszi központi esetnek), Murphy esetében explicit módon kapnak teret. Így azonban *a jog egyetlen* fogalma helyett egy adott politikai közösség egy adott pillanatban érvényes jogfogalmához juthatunk csupán. Noha álláspontom szerint becsülendő

⁷ Liam Murphy, „The Political Question of the Concept of Law”, in *Hart's Postscript: Essays on the Postscript to The Concept of Law*, szerk. Jules Coleman (Oxford: Oxford University Press, 2001), 371–73, <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198299080.003.0011>.

⁸ Murphy, 384.

⁹ Murphy, 387–88; Natalie Stoljar, „In Praise of Wishful Thinking. A Critique of Descriptive/ Explanatory Methodologies of Law”, *Problema. Anuario de Filosofía y Teoría Del Derecho* 1, sz. 6 (2012. január 1.): 70–71, <https://doi.org/10.22201/ijj.24487937e.2012.6.8133>.

¹⁰ Liam Murphy, *What Makes Law: An Introduction to the Philosophy of Law*, 1. kiad. (Cambridge University Press, 2014), 73–74, <https://doi.org/10.1017/CBO9780511808425>.

¹¹ Murphy, „The Political Question of the Concept of Law”, 391–94.

¹² Murphy, *What Makes Law*, 75.

Murphy „őszintesége” elméletének limitációi és normatív elköteleződéseinek tekintetében, mégis kérdéses, hogy mindezek tükrében mennyiben érdemes fenntartanunk a jog fogalmát mint vizsgálati tárgyat.

Nem nehéz látni, hogy miért nevezhetők már ezek az álláspontok is destruktívnak. Hiszen a jog fogalmát más kérdések vizsgálatától teszik függővé, ennyiben a jog fogalma parazitikus akár erkölcsi fejtegetéseken, akár politikai filozófiai megfontolásokon. Mindazonáltal a fenti szerzők még valamelyest érdemesnek tartják a jog fogalmának vizsgálatát, még ha csak relatív vagy másodlagos értelemben is. A szakirodalomban található olyan álláspontokat is, amelyek ennél tovább mennek, és amellet érvelnek, hogy a jog fogalmát még ilyen korlátok között sem érdemes vizsgálni. A következőkben ezen szerzők közül kettőt (Lewis Kornhausert rövidebben, Bódig Mátyást hosszabban) fogok taglálni, rámutatva, hogy végsősoron miért túlzók a kritikáik.

Kornhauser saját álláspontját az eliminativista (*eliminativist*) jelzővel illeti, amikor amellet érvel, miért szükségtelen a jog fogalmának filozófiai vizsgálata. Kornhauser megkülönbözteti a jog több lehetséges fogalmát, amelyek közül ő az általa dogmatikus jogfogalomnak (*doctrinal concept of law*) nevezett szinttel foglalkozik.¹³ Az eliminativista nézetnek ezen belül három szintjét különböztette meg.¹⁴ A legerősebb ezek közül, amennyiben amellet érvelünk, hogy egyáltalán nincs is dogmatikai jogfogalom, így ennek vizsgálata teljesen fölösleges, Bentham szavaival „sületlenség gólyalábon”. Egy átmeneti álláspont lehet, hogy a jog fogalma létezik, azonban ez nem érdekes vizsgálati tárgy.¹⁵ Végezetül létezik egy gyenge változata az eliminativizmusnak, miszerint a jog fogalmát egyszerűen „behelyettesíthetjük” olyan más elméleti kategóriákkal, amelyekhez nem kell a jog fogalmát ismernünk. Kornhauser fontos metaelméleti tisztázást végez el ezzel, mindazonáltal saját eliminativista álláspontja már korántsem ennyire meggyőző. Kornhauser szerint ugyanis a döntési helyzeteket a doktrinális jogfogalom „kétlépcsőssé” teszi. Először megállapítjuk, hogy mit követel a jog (talán helyesebben: milyen indokokat ad a jog), majd megvizsgáljuk, hogy ezek milyen viszonyban vannak egyéb (morális, prudenciális stb.) indokainkkal.¹⁶ Kornhauser álláspontja szerint azonban helyesebb lenne ezeket a döntési helyzeteket egy lépcsőben szemlélni, elfogadva egyfajta „normatív fragmentáltságot”, ami a versengő indokokból fakad.¹⁷ Sajnálatos módon

¹³ Kornhauser, „Doing Without the Concept of Law”, 1–2.

¹⁴ Kornhauser, 4.

¹⁵ Ilyennek tartja Kornhauser – helyesen – Liam Murphy fentebb bemutatott elméletét: a jognak létezik egy (igen relatív) fogalma, azonban érdekesebb azt megvizsgálni, hogy milyen mögöttes politikai filozófiai kérdések határozzák ezt meg.

¹⁶ Kornhauser, „Doing Without the Concept of Law”, 15.

¹⁷ Kornhauser, 24–25.

azonban, akármennyire is helyeselhető az egyéni döntéshozatalra helyezett hangsúly, Kornhauser nem tudja meggyőzőn bemutatni, hogy miért csakis az általa szorgalmazott eliminativizmus oldhatja meg a kétségtelenül égető módszertani problémákat. Különösen így van ez a jog normativitásával kapcsolatos kortárs viták tükrében, hiszen Kornhauser nem tudja eliminálni azt, hogy az egyéni ágensnek *valahogyan* döntenie kell. Ehhez lehet, hogy a jog fogalmára nincs feltétlenül szükség, ám a jog normativitásának magyarázatára annál inkább – nem véletlen, hogy a kortárs jogfilozófia is ebbe az irányba mozdult el.

1.2. Bódig Mátyás módszertani kritikái

Mielőtt azonban rátérnék a jog normativitásának metaelméleti kereteire, szükséges még áttekinteni Bódig Mátyás újabb elméleti írásait, amelyekben szintén reflektál a jog fogalma feltárásának módszertani nehézségeire. Bódig korábbi munkáiban már kitért a jogfilozófia helyére a filozófia palettáján, hangsúlyozva, hogy az a „gyakorlati filozófia” szerves része, a politikai filozófia és az erkölcsfilozófia mellett.¹⁸ Mint ilyen, Bódig szerint a jogfilozófiának a „Mit tegyek?” kérdésre kell a választ keresni, ami számára már ekkor indokoltá tett némi ontologizálással kapcsolatos kételyt. Ezt erősíti az általa interpretívnek nevezett módszertani fókusz, miszerint a jogelmélet, mivel társadalmi gyakorlatot ír le, az egyes szereplők egyéni perspektíváiból kell kiindulni: „fenomenológiai horgonyzásúnak” kell lennie, ahogy írja.¹⁹ Azaz Bódig rendkívül helyesen arra mutatott rá, hogy nem a jog fogalma, természete az elsődleges kérdés, hanem az, hogy a jog miként tesz szert normatív erőre.²⁰ Ezen prioritások mentén milyen kutatási programot ajánl tehát a jogfilozófia számára?

Bódig újabb munkáiban egyre kritikusabb az analitikus filozófiai módszertanú általános jogelmélettel szemben. Szembetűnő, ahogy egy helyen így fogalmaz: „Önmagukban véve a fogalmi kérdések [...] céltalannak és kevésbé specifikáltnak tűnnek.”²¹ Természetesen ez nem jelenti azt, hogy Bódig a jogelméletet vagy jogtudományt mint olyat vetné el, csupán azt állítja,

¹⁸ Bódig, *Jogelmélet és gyakorlati filozófia. Jogelméleti módszertani vizsgálódások*, 14.

¹⁹ Mátyás Bódig, *Legal Doctrinal Scholarship* (Cheltenham, UK ; Northampton, MA: Edward Elgar Publishing, 2021), 21, <https://doi.org/10.4337/9781788114066>; Bódig egyébként e körben háromlehetőséges episztemológiai módot különböztet meg, ami a jogelméleti megismerés alapját jelentheti. Az interpretivizmus mellett szerinte lehetséges (ám kevésbé sikeres) nézőpont lehet még az empirikus reduktivizmus, valamint a transzcendentális reduktivizmus. Előbbi a jogtudomány módszereit empirikus módszerekkel helyettesítené, utóbbi pedig a „kell” transzcendentális fogalmát veszi alapul, mint Kelsen. Bódig, 23–24; Bódig, „The Issue of Normativity and the Methodological Implications of Interpretivism I”, 121, 7. lj.

²⁰ Bódig, *Jogelmélet és gyakorlati filozófia. Jogelméleti módszertani vizsgálódások*, 14–15; Hasonlóan a normativitás problémájának központi jelentőségére utal Bódig frissebb munkáiban is, pl. Mátyás Bódig, „The Issue of Normativity and the Methodological Implications of Interpretivism II: The Distinctive Normativity of Law”, *Acta Juridica Hungarica* 54, sz. 3 (2013. november 20.): 207–18, <https://doi.org/10.1556/ajur.54.2013.3.1>; Bódig, *Legal Doctrinal Scholarship*, 32.

²¹ Bódig, *Legal Doctrinal Scholarship*, 22.

hogyan annak más kérdések után kell néznie. Ilyen számára például az úgynevezett dogmatikai jogelmélet (*legal doctrinal scholarship*) metaelméleti alátámasztásában lát.²² Számunkra azonban kevésbé az érdekes, hogy Bódig milyen konkrét kérdéseket tart vizsgálatra érdemesnek, hanem az, hogy miért gondolja a jogfilozófia „nagy kérdéseit” kevésbé célravezetőnek. Újabb munkássága kiemelten fontos ebben a tekintetben, mivel metaelméleti szempontból kitűnően strukturálja a lehetséges jogtudományi kutatási programokat.

Bódig szerint a jogtudományi kutatásoknak három absztrakciós szintje különíthető el. Ezek közül az első szint az, amelyik közvetlen kapcsolatban van a jogi gyakorlattal, annak problémáira reagál, annak ismeretanyagát rendezi.²³ Nyilvánvaló, hogy az ilyen kutatások, még ha elméletileg nüanszoltak és megalapozottak is, kevésbé absztraktak és az adott közösség jogi gyakorlatához szervesen kötődnek. Az első szintű elméletek tehát a joggyakorlatból eredő problémákra reflektálnak, az ott felmerülő fogalmi problémák tisztázását szolgálják. Noha az ezen a szinten folyó kutatások jelentősége egyre nő a kortárs jogtudományban,²⁴ a jelen fejezet épp azt a kérdést teszi fel, hogy ettől eltérő fókuszú jogtudomány (maga az általános jogelmélet) mennyire fenntartható.

A jogtudományi kutatások második szintje Bódignál azt takarja, amikor egyes jogi gyakorlatokat (pl. a magyar jog, skót jog stb.), vagy azok kategóriát (Bódig számára elsődlegesen a modern állami jogot) veszik vizsgálat alá.²⁵ De ezen a szinten helyezkednek el szerinte az adott jogi kultúrával vagy jogi tradícióval foglalkozó kutatások is, míg Bódig maga a „legalitás különböző konstrukcióinak” vizsgálatát azonosítja vizsgálati tárgyaként.²⁶ Számára különleges jelentőségre tesz szert a teoretizálásnak ez az absztrakciós szintje, hiszen saját érdeklődése a dogmatikai jogtudományra irányul, amely álláspontja szerint csak a modern állami jog keretein belül értelmezhető.²⁷ Fennmarad azonban a kérdés, hogy az általános

²² Bódig, fej. 1; Bódig Mátyás, „A jogtudomány módszertani karaktere és a dogmatikai tudomány eszméje”, in *A jogtudomány helye, szerepe és haszna*, szerk. Bódig Mátyás és Zódi Zsolt (MTA TK Jogtudományi Intézet; OPTEN Kiadó, 2016); A dogmatikai jogtudomány módszertanával kapcsolatos irodalom rövid áttekintésére magyarul ld. Fábíán és Matyasovszky-Németh, „A jogi reagálóképesség pluralisztikus modellje”, 65–66.

²³ Bódig, *Legal Doctrinal Scholarship*, 36 Magyarul az ilyen kutatásokat talán leginkább a tételes jogtudomány kategóriájába alá vonhatnánk. Már amennyiben el tudunk képzelni olyan tételes jogtudományt, ami az elmélettől való elzárkózás helyett inkább felhasználja utóbbi eszközeit – ez a magyar jogtudományban sajnos sokszor nehézségeket okoz.

²⁴ Sanne Taekema és Wibren van der Burg, „Legal Philosophy as an Enrichment of Doctrinal Research Part I: Introducing Three Philosophical Methods”, *Law and Method*, sz. 01 (2020), <https://doi.org/10.5553/REM/.000046>; Sanne Taekema és Wibren van der Burg, „Legal Philosophy as an Enrichment of Doctrinal Research – Part II: The Purposes of Including Legal Philosophy”, *Law and Method*, sz. 01 (2022), <https://doi.org/10.5553/REM/.000065>.

²⁵ Bódig, *Legal Doctrinal Scholarship*, 37–39.

²⁶ Bódig, 38.

²⁷ Bódig, 46–54.

jogelméletnek *a jog* általános fogalmával kapcsolatos jogelméleti kérdésekről hogyan vélekedik.

Mint fentebb már utaltam rá, Bódig alapvetően kételkedik az ilyen, általában *a jog* fogalmával kapcsolatos kérdésfeltevésekkel. Maga is elismeri, hogy lehetséges és szükséges egy „harmadik szint”, amely a jogtudomány „fogalmi infrastruktúráját” adja, olyan fogalmak elemzésével, mint például a „normativitás”, „autoritás” stb.²⁸ Azonban amellet érvel, hogy kifejezetten a jogtudományon belül az ilyen kérdésfeltevéseknek nincs értelme, azokat helyesebb általános filozófiai, tudományos kontextusban értelmezni. Ahogy írja: *„Azonban ezeknek a fogalmi konstrukcióknak nem kell egy specifikusan »jogi« elméletalkotás részének lenniük. Ezek lehetnek például egy második szintű elméleti munka tágabb filozófiai alapjai.”*²⁹ Bódig tehát nem azt veti el, hogy a jogelméletnek szüksége lenne ilyen fogalmi „állványzatra”, csupán amellet érvel, hogy ezt célszerűbb mintegy „kölcsonözni”. Különösen nincs szükség ebből következően „a jog” általános fogalmára. Emiatt mutat tehát rokonságot Bódig Kornhauser fentebb ismertetett eliminativista álláspontjával.

A harmadik szintű jogtudományi elméleteknek három lehetséges igazolását veszi sorra, azonban ezek közül egyiket sem fogadja el.³⁰ A harmadik szint szükségessége melletti lehetséges érvként merül fel egyrészt az, hogy egyfajta „ernyőfogalomként” össze tud fogni eltérő, azonban mégis „joginak” nevezett társadalmi gyakorlatokat. Másrészt a jog fogalmával kapcsolatos harmadik szintű kutatások szükségessége felmerülhet az összehasonlító kutatások háttéréként. Hiszen, szólna az érv, ha a jog egyes megnyilvánulási formáit (jogrendszerek, jogi tradíciók stb.) akarjuk összevetni, ahhoz előbb tudnunk kellene, mi is az, hogy jog, mik a szükséges fogalmi feltételei stb. Bódig – álláspontom szerint – alapvetően hasonló választ ad erre a két lehetséges évrre: a harmadik szintű elméletek megléte egyrészt nem *elengedhetlenül szükséges*, sőt, másrészt nem is *kívánatos*. Javaslatá mindkét esetben a konkrét vizsgált „legalitáskonstrukció” szem előtt tartása, és szükség szerint az azok közti közvetlen „hermeneutikai mediáció”.³¹ Ellenérvei ebben a tekintetben kifejezetten gyakorlatiasak, ami kiemelten fontos és értékes módszertani útmutatást nyújt az „oxfordi filozófia” elhúzódo hegemoniájával szemben a jogelméleten belül. Kiemelendő azonban, hogy Bódig ezen két ellenérve még nem kérdőjelezi meg alapvetően a harmadik szintű kutatásokat, csak fontos *caveatokat* fogalmaz meg azzal szemben, hogy mikor *érdemes* ilyenbe fogni.

²⁸ Bódig, 39–40.

²⁹ Bódig, 40.

³⁰ Bódig, 43–45.

³¹ Bódig, 44.

Bódig harmadik ellenérvére azonban érdemes bővebben is kitérnünk, mivel ez alapvetőbb kétségeket támaszt az általa „harmadik szintűnek” nevezett jogtudománnyal szemben.³² Egy kézenfekvő érv lehetne ugyanis, hogy ezen harmadik szint fogalmi megalapozása nélkül nehezen képzelhető el alacsonyabb absztrakciós szintű más kutatás.³³ Ezt Bódig sem vitatja, azonban ezeket álláspontja szerint az ehhez szükséges fogalmi „állványzat” megtalálása nem kifejezetten jogtudományi kutatásokra tartozik. Szemléletesen jelöli ki a jogelmélet és más tudományterületek viszonyát, amikor így ír:

„Az ezekkel [a fogalmakkal] kapcsolatos vizsgálódás nem kell, hogy jogelmélet legyen. Helyesebb, ha ezt az általános gyakorlati filozófiába vagy társadalomelméletbe való átlépésként értékeljük. A jogelmélet számára is előnyös lehet, hogyha a harmadik szint problémáival való szembenézést kifejezetten a tágabb gyakorlati filozófiával és társadalomelmélettel – például cselekvésselmélettel, a gyakorlati észszerűséggel vagy társadalmi interakciók elméletével – való érintkezésként fogjuk fel.”³⁴

Mindebből fakad az is, hogy kételkedik abban, hogy szükségünk lenne a jog analitikus fogalmára ahhoz, hogy értelmes jogtudományi kutatásokat végezzünk. Ehhez elég csupán a más területekről „rugalmasan” összeválogatott fogalmi készlet alkalmazása.³⁵ Bódig tehát „a jog fogalmának” jogelméleti vizsgálata helyett a filozófia és társadalomelmélet más területeibe való integrációt irányozza elő a jogtudomány harmadik szintje számára.

Noha csak támogatni lehet, hogy a jogelmélet „provinciális” vitái helyett integráljuk azt a filozófia és társadalomelmélet főszobrába,³⁶ két probléma is felmerül Bódig érvelésével, amik aláássák annak meggyőző erejét. Vegyük észre először is, hogy összemos két különböző – önjogán valóban problémás – kérdést. Egyrésztől amellet érvel, hogy „a jog fogalmára” nincs szüksége a jogelméletnek, azonban ezen túlmenően *minden* harmadik szintű jogelméleti fogalomalkotással szemben is szkeptikus. Az első állítással a fentiek alapján akár egyet is érthetünk, sőt, a jogelméletben egyre jellemzőbb is ez a hangsúlyeltolódás. A második állítás

³² Emlékeztetőül, Bódig ide sorolja azokat a típusú kérdésfelvetéseket, amelyek *a jog* vagy más jellegzetesen jogi jelenségek természetét, fogalmát, egyes jellemzőit általában, konceptuális szinten vizsgálják.

³³ Bódig, *Legal Doctrinal Scholarship*, 43.

³⁴ Saját fordítás. Bódig, 45.

³⁵ Noha néha szükséges lehet a kifejezetten jogelméleti fogalomalkotás ezen a szinten, ismeri el Bódig is. Bódig, 55.

³⁶ Ironikus, hogy amikor Hartot a jogelmélet professzorává választották Oxfordban, barátja, a nyelvfilozófus J. L. Austin köszöntésképp épp ezt jegyezte meg: „Csodás látni, hogy ezzel a filozófia birodalma egy újabb tartományt csatolt magához [...]” (Saját fordítás.) Azonban ez a „tartományiség” relatív elszigeteltséget is magában hordoz, amire Bódig joggal hívja fel a figyelmet. Nicola Lacey, *A Life of H.L.A. Hart: The Nightmare and the Noble Dream, A Life of H.L.A. Hart* (Oxford: Oxford University Press, 2006), 149.

azonban jóval több veszélyt hordoz magában, még ha Bódig fontos módszertani útmutatást fogalmaz is meg a jogelméleti kutatások számára. Azt gondolom azonban, hogy kételye a jogelmélet önálló fogalomalkotásával szemben túlzó, és épp a filozófiai fogalomalkotással kapcsolatos kutatások legfrissebb eredményeivel megy szembe.

Ha azonban szétszálazzuk Bódig érvelését, láthatjuk, hogy ezzel valójában három különböző állítás mellett foglal állást, amik a következők:

- (1) A jogi jelenségek alapvetően *hasonlók* más (normatív) jelenségekhez.³⁷
- (2) Minden (normatív) jelenséget ugyanazokkal a fogalmakkal tudjuk leírni, amiket emiatt egységesen *érdemes* kezelni.
- (3) Ezek a fogalmak változatlanok, adottak, általában nem szükséges őket fejleszteni.

Az első, még tisztán deskriptív állítást azt gondolom, hogy készséggel elfogadhatjuk. Nem látok olyan meggyőző ontológiai vagy akár episztemológiai érvet, ami a jog különlegességét alátámasztaná.³⁸ A második és harmadik állítások azonban már jóval problémásabbak. Amellett fogok érvelni, hogy Bódig helyesen ismer fel egy tudományszociológiai trendet (a jogelmélet fölösleges izolációját), azonban ebből túlságosan erős következtetéseket von le.

A (2) állítással azonban Bódig már *előíró* módon amellet tör pácát, hogy hogyan a leghelyesebb fogalmi hálónkat kialakítani. Mivel a jog más normatív jelenségekhez hasonló, így az instrukció az, hogy a jogelmélet ne izolálódjék fölöslegesen, legyen figyelemmel legalább a gyakorlati filozófia más területeinek eredményeire. Ha ezt úgy értjük, hogy legalább a jogelmélet alapfogalmai legyenek összhangban más területekkel, még egyet is érthetünk ezzel a javaslattal. Bódig ennél tovább megy azonban, és itt vét egy lényeges hibát. Azt a módszertani javaslatot, amit ezzel proponál „*konfekciós*” *fogalomalkotásnak* fogom nevezni, hiszen amellet érvel, hogy a „testreszabott” jogelméleti fogalomkészlet helyett „vegyük le a polcról” rokon tudományterületek fogalmait. Bódig ezzel, úgy vélem, alábecsüli a jogelmélet potenciálját. Készséggel megadom neki ugyan, hogy a jogelméletnek legalább bizonyos alapfogalmak esetében érdemes lehet más területekre hagyatkoznia. Így van ez az olyan kérdéseknél, amelyek a jogelmélet „metaszintjén” jelennek meg: például, ha a jogot normatív

³⁷ Azt gondolom, elég csak a normatív jelenségekkel foglalkoznunk, és nem kell mélyebb ontológiai vitákat megnyitni, hogy Bódig érvelésének legjobb értelmezését adjuk.

³⁸ Szociológiai okát természetesen találhatjuk ennek az excepcionalizmusnak, ha azt a jogi mező relatív elszigeteltsége egy aspektusaként fogjuk fel, ahogy Pierre Bourdieu is tette. Ebben az értelmezésben a jogelmélet egyike azoknak az eszközöknek, amelyekkel a jogászság saját társadalmi szerepét fenntartja, elzárja a jogi tudást a társadalomszélesebb rétegeitől (jelen esetben „csupán” a filozófusoktól). Pierre Bourdieu, „The Force of Law: Toward a Sociology of the Juridical Field”, *Hastings Law Journal* 38(1986): 814.

jelenségnek tekintjük, a normativitás fogalmát érdemes lehet más normatívnak tekintett területekkel összehangban megfogalmazni.³⁹ De ugyanígy elképzelhető, hogy egyes részterületek, mint a felelősség, kauzalitás stb. megértése esetében is érdemes lehet támaszkodni olyan más filozófiai területek eredményeire, amik ezen fogalmakkal operálnak. Tehát a jogfilozófiától elvárható bizonyos szintű nyitottság és átjárhatóság.

Ez nem jelenti azonban, hogy ne lenne érdemes ilyen jellegű fogalmi vizsgálatot a jogelméletnek is elvégeznie, ha az kellően reflektált és maga is nyitott a filozófia *en large* eredményeire. Hogy egy példával illusztráljam, mit értek ezalatt: Joseph Raz azzal, hogy a jog normativitását és a jogi autoritás fogalmait vizsgálta, a 70-es években megalapozta a ma már metanormativitásként ismert diskurzus fogalomrendszerét.⁴⁰ Magyarán a jogi jelenségek is szolgálhatnak olyan példákkal, problémás esetekkel, amelyek hozzájárulhatnak általánosabb fogalomkészletünk gyarapodásához. Azt gondolom tehát, hogy Bódig túl erős következtetést von le jól detektált tudomány- és tudásszociológiai premisszákból. Valójában nem a jogtudomány harmadik szintjével, hanem annak bizonyos szűk látókörű kérdésfeltevéseivel van, azt gondolom, vitája. Ha pedig így van, akkor jogelmélet filozófiai fogalomalkotásának továbbra is lehet létjogosultsága, csak új, jobban feltett kérdések után kell néznie.

A (3) állítás tekintetében hasonló kritika fogalmazható meg, mint a második állítás tekintetében. Míg azonban a második állítás elsősorban „statikus”, a harmadik „dinamikus” szemléletet tükröz. Ha nem fogadjuk el, hogy a fogalmak – amiket a harmadik szinten a jogelméletnek is használnia kell – nem változtathatók, két lehetséges ellenérv is felmerülhet a „konfekciós” szemlélettel szemben. Egyrészt a fogalmak változékonysága, változtathatósága kétségessé teszi Bódig a jogelmélet második szintjét központba állító fókuszát. Ha ugyanis a fogalmaink nem eleve adóttak, hanem mi alkotjuk és változtatjuk őket, akkor a jog világának jelenségei is lehetnek olyan táptalaj, amiből kiindulva a fogalmi hálónk is fejleszthető. Másrésztől nehezen bízhatunk abban, hogy más tudományterületeken megfelelő „konfekciós” fogalmak állnak majd rendelkezésünkre. Ha a fogalmi hálónknak legalább egy része változtatásra szorul, változhat, nehéz arra hagyatkozni, hogy ezeket a jogelmélet „készen kaphatja” anélkül, hogy maga is elvégezné az ezek mögötti alkotómunkát.

Összefoglalva a (2) és (3) állításokkal szembeni kritikáimat, Bódig érvelése elsősorban azon az előfeltételezésen áll vagy bukik, hogy változatlan, általánosan érvényes fogalmakhoz hozzá

³⁹ Erre részletesen ld. lentebb az 1.2. alfejezetet.

⁴⁰ Evan Tiffany, „The Rediscovery of Metanormativity: From Prichard to Raz by Way of Falk”, in *The Cambridge History of Philosophy, 1945–2015*, szerk. Kelly Becker és Iain D. Thomson, 1. kiad. (Cambridge University Press, 2019), 271, <https://doi.org/10.1017/9781316779651.022>.

tudunk jutni „konfekciós” alapon. Ahhoz tehát, hogy ezt cáfoljam, igazolni kell, hogy a fogalmak, amikre a jogelmélet harmadik szintje támaszkodik, képlékenyebbek annál, ahogy azt Bódi írja. Erre több lehetőség is mutatkozik, melyek közül először a módszertanilag „konzervatívabbakat” tekintem át, ami a filozófiai módszertan különösebb „érintetlenül hagyása” mellett fogalmazza újra a jogelmélet kérdéseit. Ezt követően pedig a kérdést a filozófiai módszertan megváltoztatásával – de legalább is újragondolásával – megoldani próbáló irányokról ejtek szót.

1.3. A jogfilozófia mint metanormatív filozófia

Fentebb amellett érveltem, hogy a jogelmélet harmadik, „fogalmi” szintjének haláláról szóló hírek erősen túlzók. Ám ahogy azt az I. fejezetben részletesebben ismertettem, ez nem jelenti azt, hogy elégedettek lehetnénk a jogelmélet által vizsgált kérdésekkel. Nem véletlen, hogy Scott Hershovitz 2015-ös, nagy hatású *The End of Jurisprudence* c. cikkében úgy jellemezte ezt a helyzetet, hogy 40 év után ideje lenne „*kiutat mutatni a légynek a palackból*”.⁴¹ Ugyanakkor érdemes észben tartani Bódiéknak a jogelmélet fogalmi átjárhatóságára vonatkozó meglátásait. A következőkben az egyik olyan lehetséges kiutat veszem szemügyre, ami megfelel ennek az elvárásnak, ez pedig a jog fogalmát metanormatív vizsgálatként felfogó szemlélet. Az, hogy a jogelmélet foglalkozik a jog normativitásának kérdésével, természetesen nem új. Stephen Perry például kifejezetten azt állítja, hogy ez harti és Hart utáni jogelmélet elsődleges kérdése.⁴² Ez konkrétan a jogi indokok, a jogi indokadás természetére irányuló fókuszot jelent.⁴³ Azonban a metanormativitással kapcsolatos filozófiai irodalom mélyülése az utóbbi években a jogelmélet területén is új lendületet adott ennek a kérdésnek.

Ahogy Scott Shapiro rámutatott, az, hogy az olyan szerzők számára, a jogelmélet fő kérdése az ontologizáló „mi a jog” lett, részben filozófiatörténeti okai vannak. Hart idejében még nem állt ugyanis rendelkezésre a metanormativitással kapcsolatos kellően kifinomult filozófiai eszköztár és fogalomkészlet.⁴⁴ Az utóbbi években azonban a filozófiai irodalomban lavinaszerűen nőtt a metaetika és általánosabban a metanormativitás iránti érdeklődés.⁴⁵ Így

⁴¹ Scott Hershovitz, „The End of Jurisprudence”, *Yale Law Journal* 124, sz. 4 (2015): 1163–67; A légy és palack parafrázisának fordítására ld. Ludwig Wittgenstein, *Filozófiai vizsgálódások*, szerk. Adamik Lajos, ford. Neumer Katalin (Budapest: Atlantisz, 1998), 154.

⁴² Perry, „Hart’s Methodological Positivism”, 330–31; Leiter, *Naturalizing Jurisprudence*, 170.

⁴³ Shapiro, *Legality*; Kevin Toh, „Plan-Attitudes, Plan-Contents, and Bootstrapping: Some Thoughts on the Planning Theory of Law”, in *Oxford Studies in Philosophy of Law Volume 3*, szerk. John Gardner, Leslie Green, és Brian Leiter (Oxford: Oxford University Press, 2018), <https://doi.org/10.1093/oso/9780198828174.003.0001>.

⁴⁴ Shapiro, *Legality*, 98.

⁴⁵ Stephen Finley, „Defining Normativity”, in *Dimensions of Normativity: New Essays on Metaethics and Jurisprudence*, szerk. David Plunkett, Scott Shapiro, és Kevin Toh (Oxford: Oxford University Press, 2019), 187; Enoch, „Is General Jurisprudence Interesting?”, 68.

nem meglepő, hogy jogelméletnek azon fősodra, amely deklaráltan filozófiai fókuszú,⁴⁶ szintén kifejezetten a jog normativitása felé fordult.⁴⁷ Ezen azonban túlmutat az az értelmezési lehetőség, hogy a jogelmélet kérdéseit (mi a jog stb.) egyes szerzők mint metanormatív kérdést rekonstruálják.⁴⁸ Mindemiatt szükséges röviden áttekinteni, hogy mit is jelent a metanormativitás és metaetika.

Legegyszerűbben fogalmazva a metaetika nem az erkölcs „elsőfokú” kérdéseit (tipikusan a „helyes-e φ ?” kérdés valamilyen specifikus fomáját) vizsgálják, hanem az erre vonatkozó „másodfokú” kérdéseket.⁴⁹ Ezek olyan meglehetősen különböző területekhez tartozó problémákat ölelnek fel,⁵⁰ mint hogy mi tesz valamit helyessé vagy helytelenné, mi teszi az ilyen állításokat igazzá, honnan tudhatjuk, hogy valami helyes stb.⁵¹ A metaetika tehát nem a szubsztantív erkölcsi kérdésekre keresi a választ, hanem ezen kérdések és az ezekre adott válaszok természetét vizsgálja.⁵² McPherson és Plunkett megfogalmazásában:

„A metaetika az az elméleti tevékenység, ami azt próbálja megmagyarázni, hogy erkölcsi gondolkodásunk és beszédünk (és az, ha egyáltalán van ilyen, amiről az ilyen gondolkodás és beszéd szól) illeszkedik valóságunkba.”⁵³

A metaetika fókusza tehát nem az erkölcsön *belüli*, hanem azt vizsgálja, miként illeszhető bele az erkölcs a világról alkotott elképzelésünkbe. E körben több lehetséges fókusz is lehetséges, azonban jellemző probléma az erkölcs normativitásának kérdésköre, hiszen Hume óta a „van és legyen” megkülönböztetéséből indulunk ki, ami fókuszba helyezi a normatív jelenségek természetét.⁵⁴

⁴⁶ Tipikus példájára ld. Shapiro, *Legality*, 1–2.

⁴⁷ Katheryn Lindeman, „Legal Metanormativity: Lessons for and from Constitutivist Accounts in the Philosophy of Law”, in *Dimensions of Normativity: New Essays on Metaethics and Jurisprudence*, szerk. David Plunkett, Scott Shapiro, és Kevin Toh (Oxford: Oxford University Press, 2019), 87–88.

⁴⁸ David Plunkett és Scott Shapiro, „Law, Morality, and Everything Else: General Jurisprudence as a Branch of Metanormative Inquiry”, *Ethics* 128, sz. 1 (2017. október): 37–68, <https://doi.org/10.1086/692941>.

⁴⁹ Orthmayr Imre, „20. századi angolszászetika”, in *Filozófia*, szerk. Boros Gábor (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2016), fej. Metaetika (1), <https://doi.org/10.1556/9789630596923>.

⁵⁰ Plunkett és Shapiro, „Law, Morality, and Everything Else”, 40.

⁵¹ Donelson, „Experimental Approaches to General Jurisprudence”, 28–29.

⁵² Ez persze egy meglehetősen elnagyolt elhatárolás, ami önmagában is vitatható. Például Dworkin több írásában is elvetette, hogy értelmes en beszélhetnénk egy ilyen metaszintű nézőpontról anélkül, hogy az ne vonna maga után „szubsztantív” morális ítéletalkotást. Dworkin, „Hart’s Postscript and the Character of Political Philosophy”; Ronald Dworkin, *Justice for Hedgehogs* (Cambridge: Belknap Press of Harvard University Press, 2011), fej. 1–3, <https://doi.org/10.4159/9780674059337>.

⁵³ Saját fordítás. Tristram McPherson és David Plunkett, „The Nature and Explanatory Ambitions of Metaethics”, in *The Routledge Handbook of Metaethics*, szerk. Tristram McPherson és David Plunkett (New York and London: Routledge, 2018), 3.

⁵⁴ David Copp és Justin Morton, „Normativity in Metaethics”, in *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, szerk. Edward N. Zalta és Uri Nodelman, Fall 2022 (Metaphysics Research Lab, Stanford University, 2022), <https://plato.stanford.edu/archives/fall2022/entries/normativity-metaethics/>.

Az utóbbi években ráadásul ebből fakadóan egyre inkább az erkölcsre fókuszáló *metaetika* helyett a tágabb *metanormativitás* vált meghatározóvá.⁵⁵ Ez a különböző normatívnek tekintett területeket (erkölcs, esztétika, jog stb.) egységesen kezeli, ezek „közös nevezőjeként” a normativitás fogalmát, azon belül is jellemzően az indokok kategóriáját. Könnyen belátható, hogy az egyik tipikus jelenség, aminek intuitíve normativitást tulajdonítunk, a jog, aminek nyelvezete⁵⁶ és működés módja⁵⁷ is jó jelöltté teszi metanormatív vizsgálatra. Ez a megközelítés mindemiatt több okból is ígéretes a jogelmélet parttalannak tűnő vitái meghaladásában.

A jogelmélet metanormatív vizsgálatként történő felfogása izgalmas perspektíva, hiszen rámutat arra a hasonlóságra, ami a jogelméleti kérdéseket a más hasonló területekkel (metaetika, metaepisztemológia) rokonítja.⁵⁸ Ez több okból is vonzó perspektíva lehet a jogelméleti szerzők számára. Egyrészt ez a fajta szemléletmód nyitottá teszi a jogelméletet más filozófiai területek fogalmkészlete iránt. Ez pedig, mint fentebb Bódig írásai kapcsán láthattuk, kívánatosnak tűnik, hogy a jogelmélet felesleges izolációját megelőzzük. Másrészt természetesen, hogy ezáltal a jogelmélet kérdésfeltevésai is változni fognak, ezáltal bővítve annak horizontját.⁵⁹ Különösképpen előtérbe helyezi ez a módszertani keret a jog normativitásával kapcsolatos kérdéseket, azt, hogy a jog milyen „szeletet vág ki a normatív térből”.⁶⁰ Emiatt a jog *normativitása* központi jelentőséget kap a jogelmélet horizontján, szemben a jog *fogalmával*. Ez persze nem veszélytelen: könnyen lehet, hogy a jogelmélet jelentőségét egyfajta – Bourdieu kifejezésével élve – „félreismerés” (*méconnaissance*) tartja fenn,⁶¹ aminek megszüntetésével a jogelméleti kérdések is irrelevánsnak bizonyulhatnak.⁶² Ez azonban, azt gondolom, nem lehet érv, ha a célunk a jog helyesebb filozófiai megértése. Lehetséges, hogy a jogelmélet ebben a kontextusban kevésbé lesz fontos terület, azonban ezt csak ezen vizsgálat elvégzése után tudhatjuk meg. Wittgenstein híres szavait parafrázálva: csak ha már

⁵⁵ McPherson és Plunkett, „The Nature and Explanatory Ambitions of Metaethics”, 16; Tiffany, „The Rediscovery of Metanormativity”.

⁵⁶ H. L. A. Hart, *The Concept of Law*, 2. kiad. (Oxford: Clarendon Press, 1994), 171–72. Természetesen Hart feltételezi, hogy a hétköznapi nyelvhasználat nem alapvetően hibás. Azonban anélkül, hogy ebben a kérdésben állást kellene foglalni, az álláspont *prima facie* vonzósága nem tagadható. Vö. Enoch, „Is General Jurisprudence Interesting?”, 83.

⁵⁷ Lindeman, „Legal Metanormativity: Lessons for and from Constitutivist Accounts in the Philosophy of Law”, 87–88.

⁵⁸ Tristram McPherson és David Plunkett, „Metaethics and the Conceptual Ethics of Normativity”, *Inquiry* 0, sz. 0 (2021. március 4.): 5, <https://doi.org/10.1080/0020174X.2021.1873177>.

⁵⁹ Ahogy erre Marmor és Sarch felhívja a figyelmet, a metanormatív nézet épp ezért segíthet több különböző megközelítés egy ernyő alá vonásában. Andrei Marmor és Alexander Sarch, „The Nature of Law”, in *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, szerk. Edward N. Zalta, Fall 2019 (Metaphysics Research Lab, Stanford University, 2019), fejr. 2.1.3, <https://plato.stanford.edu/archives/fall2019/entries/lawphil-nature/>.

⁶⁰ Hershovitz, „The End of Jurisprudence”, 1160.

⁶¹ Bourdieu, „The Force of Law”, 817.

⁶² Erre jut például: Hershovitz, „The End of Jurisprudence”; Enoch, „Is General Jurisprudence Interesting?”

felmáztunk a létrán, akkor hajthatjuk el.⁶³ A „metajogi” kutatások tehát – legalább is egyelőre – izgalmas perspektívát nyújtanak a jogelmélet tágabb filozófiai kontextusba való integrálására, a jog normativitásának központba helyezésével.

Mindemiatt a következőkben magam is a jog normativitására fókuszálok majd, hiszen ezek azok a kutatási kérdések, amik a kortárs jogelmélet számára a legizgalmasabb perspektívát tudják nyújtani. Azonban ez a fajta perspektívaváltás nem szünteti meg a fogalmi elemzéssel és a filozófiai módszertannal kapcsolatos fentebbi kérdések relevanciáját. Sőt, inkább csak még akutabbá teszi ezeket, főképp olyan részkérdéseket mint a fogalmak változékonysága, valamint a normativitás naturalizálhatósága. Mielőtt tehát a jog normativitását részletesebben is elemezném, vizsgáljuk meg, hogy a hagyományos filozófiai módszereket milyen kritikák érhetik, milyen téren lehet szükséges revideálásuk. Az új kérdések mellé tehát tegyünk immár új módszereket is.

2. Új kérdések, új módszerek

Az eddigiekben azt mutattam be, hogy a jogelmélet számára szükséges lehet vizsgálati kérdéseinek felülvizsgálata. Különösen a jog fogalmával kapcsolatos filozofálás tűnt erősen problémásnak. Mindemiatt általánosságban kívánatos lenne, ha a jogelmélet nyitottabb lenne a filozófia más részterületei irányába, merítene azok eredményeiből. Mint láthattuk, erre egy jó példa a jog metanormatív vizsgálata, azaz a jog normativitását más normatív jelenségekkel párhuzamosan és azokkal összehasonlítva központba helyező kutatások. Mielőtt azonban a jog normativitását részletekbe menően taglalnám, szükséges áttekinteni, hogy a filozófiai fogalomalkotással kapcsolatban milyen módszertani kérdések merülhetnek fel. Ez különösen fontos, hiszen Bódig „konfekciós” fogalomhasználati javaslatával szembeni kritikáim is részben arra alapultak, hogy fogalmaink képlékenyebbek és változékonnyabbak, mint ahogy ő állítja.

A fogalmak változtathatóságára indirekt módon már több ponton utaltam. Részben a szerény és szerénytelen fogalmi elemzés, részben a deskriptív és értékelő fogalmi elemzéssel kapcsolatos módszertani viták is az elméletalkotó szerepével foglalkoztak az elmélet fogalmi keretének megalkotása során. Az utóbbi években két irányból is megkérdőjeleződött a filozófiai fogalomalkotás klasszikus menete. Egyrészt a fogalmi mérnökösödés és fogalmi etika (*conceptual engineering, conceptual ethics*) az azzal kapcsolatos kérdéseket vizsgálja, hogy

⁶³ Ludwig Wittgenstein, *Logikai-filozófiai értekezés*, ford. Márkus György (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1989), bek. 6.54.

miként *javíthatók* a fogalmaink. Másrészt pedig a kísérleti filozófia (*experimental philosophy, x-phi*) azt a problémát igyekszik kezelni, hogy miként gyűjtjük össze a fogalmaink „alapanyagát” képző intuíciókat. Úgy tűnik tehát, hogy az egyes elméletek – és így a jogelmélet – által használt fogalmak kidolgozása is aktívabb munkát kell, hogy igényeljen, mintsem, hogy egyszerűen átvegyük azokat más tudományterületekről.

2.1. Fogalmi mérnökösödés

A fogalmi mérnökösödés vagy fogalmi etika jelenleg a filozófia egyik legfelkapottabb témája,⁶⁴ amit az elnevezés bizonytalansága is tükröz.⁶⁵ A fogalmi mérnökösödés elnevezés elsősorban a folyamatra hívja fel a figyelmet, amelynek során valamiféleképp „hibás” fogalmainkat javítjuk.⁶⁶ Ezzel szemben a fogalmi etika megnevezés a projekt értékelő jellegére helyezi a hangsúlyt: miként, hogyan *kellene* javítanunk fogalmainkat.⁶⁷ A következőkben én a fogalmi mérnökösödés kifejezést fogom használni, részben az egyszerűség kedvéért, részben az etika kifejezés potenciálisan félrevezető konnotációi miatt. A fogalmi mérnökösödés tehát azzal foglalkozik, hogy miként javíthatók, fejleszthetők az elméleti kutatások során használt fogalmaink.⁶⁸

A „fogalmi kényelmességgel” (*representational complacency*) szemben ezen irány követői abból indulnak ki, hogy fogalmaink gyakran nem megfelelők, és így tökéletesítésre szorulnak.⁶⁹ A (tételes) jogtudományban jártasabb olvasó számára ez a működésmód ismerős lehet, hiszen ezek igen gyakran egy-egy fogalom *helyes* használatára, értelmezésére irányulnak.⁷⁰ De a jog fogalmában Hartnál is szembetűnő ez az attitűd, amikor Austin (és Bentham) imperatív jogelméletével kapcsolatban így fogalmaz: „*E megoldások minden leleményessége ellenére a fenyegetéssel alátámasztott utasítások modellje többet rejt el a jogból, mint amennyit megvilágít.*”⁷¹ Ahogy tehát a fogalmi mérnökösödés kortárs proponensei is kiemelik, ez a fajta gondolkodásmód korántsem új, csupán annak explicit, „meta”-szintű reflektáltsága. Összességében tehát a fogalmi mérnökösödés tudatosabb megértése és használata –

⁶⁴ Herman Cappelen és David Plunkett, „Introduction: A Guided Tour of Conceptual Engineering and Conceptual Ethics”, in *Conceptual Engineering and Conceptual Ethics*, szerk. Herman Cappelen és David Plunkett (Oxford University Press, 2020), 18, <https://doi.org/10.1093/oso/9780198801856.003.0001>.

⁶⁵ Cappelen és Plunkett, 2.

⁶⁶ Cappelen és Plunkett, 3.

⁶⁷ Cappelen és Plunkett, 4.

⁶⁸ Cappelen és Plunkett, 18–20.

⁶⁹ Cappelen, *Fixing Language*, 5–6.

⁷⁰ Természetesen nem akarom azt állítani, hogy a jogtudomány egyes Bódig által elkülönített szintjei ugyanúgy működnek. Csupán a *szemléletmódra* példa a tételes jogtudomány módszertana. Cappelen, 27; Cappelen és Plunkett, „Introduction”, 23.

⁷¹ Hart, *A jog fogalma*, 65.

amennyiben gyümölcözőnek mutatkozik – alapvetően befolyásolhatja, hogy miként viszonyulunk a jogelmélet fogalmi elemző módszertanához.

A fogalmi mérnökösödéssel kapcsolatos szakirodalom jelenleg – nem meglepő módon, lévén egy kiforróban lévő területről van szó – meglehetősen széttartó. Mindazonáltal, részben az I. fejezetben ismertetett jogelméleti viták mentén, három fontosabb kérdéskört lehet kiemelni. Az első, hogy mik a határai az ilyen fogalmi mérnökösödésnek, léteznek-e olyan fogalmak, amelyek nem szorulnak továbbfejlesztésre. A másik, ezzel összefüggő, már a Hart utáni jogelméletből is ismert probléma, hogy amikor arról beszélünk, hogy milyennek *kellene* lennie fogalmainknak, akkor ez a „kell” milyen jellegű követelményt fejez ki? Ez részben visszavezet minket az I. fejezetben megismert leíró és értékelő módszertan közti különbséghez, azonban azt új elméleti keretbe helyezi. Ezen kérdések – nem győzöm hangsúlyozni – az analitikus jogelmélettel kapcsolatos módszertani viták során már fel-felmerültek. Mindazonáltal épp azáltal teszünk eleget Bódig fenti módszertani útmutatásának (amelyet alapvetően helyesnek tartok), hogy ezeket a kérdéseket általánosabb filozófiai kontextusba helyezzük.

A fogalmi mérnökösödés tehát azt állítja, hogy fogalmaink finomítása a filozófia egyik központi feladata kell, hogy legyen. Ez viszont azonnal felveti, hogy mégis *melyik* fogalmaink szorulhatnak ilyen javításra? Egyes szerzők – mint David Chalmers – amellett érvelnek, hogy bizonyos fogalmaink úgynevezett „alapfogalmak” (*bedrock concepts*), amelyek „olyan alapvető fogalmak, amelyekkel kapcsolatos szubsztantív vitáinkat nem bonthatunk le még alapvetőbb fogalmakra.”⁷² Chalmers elképzelése szerint egyes területek saját alapfogalmakkal rendelkezhetnek, így például az ilyen lehet a „tudat” fogalma, vagy jelen értekezés szempontjából még relevánsabb módon a „kell” (*ought*) fogalma is.⁷³ Cappelen azonban véleményem szerint helyesen mutat rá, hogy Chalmers érvelése legalább bővebb történeti igazolásra szorulna. Semmi sem utal arra ugyanis, hogy a filozófiai viták valóban elvezetnének bizonyos alapfogalmak körüli vitákra.⁷⁴ Egy konkrét példán keresztül szemlélve, amely jelen értekezésben is részletesebben megjelenik majd: a kortárs metaetika fősodra a „*reasons-first*”, azaz az „indok” fogalmát központba helyező megközelítéseken alapul. Mindazonáltal az, hogy ez a megközelítésmód vált dominánssá az legalább is részben kontingens filozófiatörténeti

⁷² David J. Chalmers, „Verbal Disputes”, *The Philosophical Review* 120, sz. 4 (2011. október 1.): 549, <https://doi.org/10.1215/00318108-1334478>.

⁷³ Chalmers, 550–52.

⁷⁴ Cappelen, *Fixing Language*, 196.

események hatása.⁷⁵ A radikálisabb nézet ezzel szemben, amit Cappelen is képvisel, azt állítja, hogy végsősoron minden fogalmunk kitett a javítás lehetőségének. „*It’s conceptual engineering all the way down.*” – írja,⁷⁶ utalva híres filozófiai aforizmára.⁷⁷ Tehát Cappelen nyitva hagyja annak a lehetőségét, hogy akár az olyan alapvető fogalmainkat, mint az „indok” is felülvizsgáljuk, és szükség esetén javítsunk rajtuk. Mindazonáltal ez nem jelenti azt, hogy még a radikális fogalmimérnökösödés-pártiaknak is szükséges lenne maguk alól minden fogalmi „létrát” kirúgni. Csupán annyit jelent még ez a radikálisabb álláspont, hogy végsősoron bármely, akár alapvető fogalmat is át kellhet gondolnunk. Ezzel – azt gondolom – összeegyeztethető marad a jelen értekezésben foglalt elemzés, amely erősen támaszkodik az indokközpontú megközelítésre a későbbiekben. Lehet, hogy később ez a megközelítés további finomításra szorul, azonban *pro tanto* emellett nem szól indok.

A fogalmi mérnökösödés tehát fogalmaink „megjavítását” tűzi ki célul, azonban felmerül, hogy milyen hibákban szenvedhetnek fogalmaink, és ezzel párhuzamosan, hogy ezeket milyen szempontok mentén tudjuk megjavítani. Itt több kategorizálás is elképzelhető,⁷⁸ azonban a legfontosabb ezek közül, hogy morális-politikai értékelés mentén kívánjuk-e a fogalmakat javítani, vagy elsősorban egy összefoglalóan „episztemológiai” nevezett szempontrendszer veszünk figyelembe.⁷⁹ Az előbbire az egyik legjellemzőbb példa Sally Haslangernek a rassz és társadalmi nem (*race, gender*) fogalmaival kapcsolatos javaslata. Haslanger teljességgel tisztában van azzal, hogy ezeknek a fogalmaknak adható egy deskriptív leírása, ami a kifejezés extenzióját tárja fel, azaz, hogy általános szóhasználatunkban mit jelölnek ezek a kifejezések.⁸⁰ Haslanger maga azonban egy amelioratív, „feljavított”⁸¹ fogalom szükségessége mellett érvel, amely azonban már nem egyszerűen azt mutatja meg, hogyan használjuk ténylegesen az adott fogalmat, hanem hogy bizonyos feltételezett célok (pl. nemek közti egyenlőtlenségek csökkentése stb.) megvalósulását elősegítse. Az így kapott amelioratív fogalmak nyilvánvalóan nem azt fejezik ki, amit hétköznapiilag az adott fogalom alatt értünk,⁸² azonban épp ez ennek a

⁷⁵ Elsősorban ezen belül is a késői Wittgenstein hatása mondható meghatározónak ebben a tendenciában, de Logins Artürs több lépcsőjét is elkülöníti ennek a fejlődésnek. Részletesen ld. Logins Artürs, *Normative Reasons* (Cambridge: Cambridge University Press, 2022), 12–18.

⁷⁶ Cappelen, *Fixing Language*, 195.

⁷⁷ Frederick Schauer, *The Force of Law* (Cambridge: Harvard University Press, 2015), 75.

⁷⁸ Cappelen és Plunkett például megkülönböztet egymástól 1) morális-politikai; 2) episztemológiai; 3) kognitív; 4) metafizikai hibákat, amikben a fogalmak szenvedhetnek. Cappelen és Plunkett, „Introduction”, 10.

⁷⁹ Alejandro Pérez Carballo, „Conceptual Evaluation: Epistemic”, in *Conceptual Engineering and Conceptual Ethics*, szerk. Herman Cappelen és David Plunkett (Oxford University Press, 2020), 1–34, <https://doi.org/10.1093/oso/9780198801856.003.0001>.

⁸⁰ Sally Haslanger, „Gender and Race: (What) Are They? (What) Do We Want Them To Be?”, *Noûs* 34, sz. 1 (2000. március): 32–33, <https://doi.org/10.1111/0029-4624.00201>.

⁸¹ Réz Anna fordítása.

⁸² Haslanger definíciója alapján a társadalmi nem (*gender*) például:

fajta „mérnökösödésnek” a lényege: morális, politikai szempontok mentén fejleszteni fogalmainkat.

Azonban fogalmi mérnökösödésre lehet szükség akkor is, ha fogalmaink bizonyos „episztemológia” hiányosságokban szenvednek. Azon fogalmaink esetében lehet erre szükség, amelyek – Theodore Sider kifejezésével élve – nem megfelelően „szedik ízekre” valóságunknak egy szeletét („*carve at the joints of reality*”).⁸³ Ez persze természetes fajták esetében könnyebben indokolható: ha fogalmunk eltér az adott jelenség empirikusan megismerhető mély struktúrájától, akkor az a fogalom nyilvánvalóan hibás és javításra szorul.⁸⁴ De számomra nehezen belátható, hogy bizonyos társadalmi fajták (*social kinds*) esetében ne merülhetne fel az ilyen jellegű finomítás szükségessége. Így például, ha egy fogalmunk (mint például Austin imperatív jogfogalma) az adott jelenség jellemzőit nem megfelelően adja vissza, akkor (ahogy azt Hart is tette),⁸⁵ szükség lehet ezen fogalmak továbbfejlesztésére.⁸⁶ A probléma tehát az, hogy az olyan „hermeneutikai” területeken, ahol a résztvevők (ön)értelmezése is jelentőséggel bír,⁸⁷ mik lehetnek azok a szempontok, amik a releváns kérdéseket, jellemzőket kiválasztják.

„Egy *G* csoport *C* kontextusban gender definíció szerint akkor és csakis akkor, ha *G* csoport minden tagja, és csakis *G* csoport tagjai:

- i) általában úgy tűnek vagy olyannak képzelték, hogy bizonyos olyan testi adottságok birtokában vannak, amelyek *C*-ben a reprodukív képességre utalnak;
- ii) akiknek ezen jellemzője (vagy ezen elképzelt jellemzője) *C* ideológiájának kontextusában motíválja és indokolja társadalmi pozíciójuk egyes aspektusainak kijelölését; és
- iii) az, hogy megfelelnek az (i) és (ii) feltételnek szerepet játszik (vagy játszana) abban, hogy *C* kontextusban a társadalmi pozíciójuk ezen jellemzőinek valamelyét mutassa.”

(Saját fordítás.) Látható, hogy Haslanger fogalma közel sem a „hétköznapi” intuíciónkból indul ki, hanem kifejezetten normatív célkitűzésekből. Haslanger, „Gender and Race”, 50.

⁸³ Theodore Sider, *Writing the Book of the World* (Oxford: Oxford University Press, 2011), <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199697908.001.0001>; E. Díaz León, „Descriptive vs. Ameliorative Projects: The Role of Normative Considerations”, in *Conceptual Engineering and Conceptual Ethics*, szerk. Herman Cappelen és David Plunkett (Oxford University Press, 2020), 176–79, <https://doi.org/10.1093/oso/9780198801856.003.0001>.

⁸⁴ Persze ez semmindig igaz, gondoljunk csak az Amerikai Legfelsőbb Bíróság híres Nix-döntésére, amiben úgy határozott, hogy adójogilag a paradicsom „zöldségnek” minősül, még ha biológiailag gyümölcsnek kellene is neveznünk. Vagy egy friss esetben a kaliforniai jog alapján egy amerikai bíróság megállapította, hogy az ott hatályos jogszabályok alapján a méhek „hálnak” minősülnek egy értelmező rendelkezés alapján. Ezekben az esetekben azonban nyilvánvaló tévedést követnénk el, ha episztemológiai okokra hivatkozva tiltakoznánk a bíróságok döntéseivel szemben. Sokkal inkább arra mutat rá ez is, hogy fogalmaink meghatározásakor az episztemológiai szempontok mellett más is közrejátszhat. *Nix v. Hedden*, No. 149 U.S. 304 (1893) (Supreme Court of the United States 1893. május 10.); *Almond Alliance of California v. Fish and Game Commission*, No. S275412 (Court of Appeal of the State of California 2022. szeptember 21.).

⁸⁵ Dan Priel, „The Scientific Model of Jurisprudence”, in *Neutrality and Theory of Law*, szerk. Jordi Ferrer Beltrán, José Juan Moreso, és Diego M. Papayannis, köt. 106, Law and Philosophy Library (Dordrecht: Springer Netherlands, 2013), 247, <https://doi.org/10.1007/978-94-007-6067-7>.

⁸⁶ Ez persze – ahogy Brian Bix rámutatott – az elméletalkotó „rostálási” kényszeréből is fakad, egyetlen elmélet sem tudja a valóságot teljes mértékben megragadni, és nem is lehet ez a cél. Brian H. Bix, „John Austin and Constructing Theories of Law”, in *The Legacy of John Austin's Jurisprudence*, szerk. Michael Freeman és Patricia Mindus, köt. 103, Law and Philosophy Library (Dordrecht: Springer Netherlands, 2013), 5–9, <https://doi.org/10.1007/978-94-007-4830-9>.

⁸⁷ Bódig, *Legal Doctrinal Scholarship*, 24.

Visszajutottunk tehát ahhoz a kérdéshez, amit az I. fejezetben is tárgyaltam, szükséges-e értékelésbe bocsátkozni ahhoz, hogy ezeket a jellemzőket kiválasszuk?

2.2. Kísérleti filozófia, kísérleti jogelmélet

Épp ezen a ponton lehet segítségünkre a hagyományos fogalmi elemzést finomítani igyekvő másik filozófiai irányzat, a kísérleti filozófia,⁸⁸ konkrétan a kísérleti jogelmélet. Hiszen a Harttal szembeni legfőbb kritikáim egyike az volt, hogy nem tudta megfelelően megindokolni, miért a modern belső jogrendszerekről alkotott intuícióiból indult ki, és általánosította ezekből a mindenféle jelzők nélküli jog fogalmát. Azonban az ilyesfajta kritika nemcsak a jogelméletben jelentkezhethet, hanem minden, intuíciókra építő filozófiai vizsgálattal szemben. Hiszen felmerülhet, hogy miért csak a filozófus saját intuícióit vegyük figyelembe, amikor rendelkezésünkre állnak olyan kísérleti, empirikus eszközök, amik segítségével szélesebb körben megismerhetjük, hogy miképp vélekedünk bizonyos kérdésekről. Ezt szokás Joshua Knobe nyomán a kísérleti filozófia pozitív programjának nevezni.⁸⁹ Ez az irányzat tehát nem veti el a fogalmi elemzés „filozófiai” módszereit, azokat csupán támogatni kívánja különböző empirikus eredményekkel.

Még nagyobb népszerűségnek örvend azonban kísérleti filozófia negatív programja,⁹⁰ amely a fogalomalkotás kiindulópontja helyett inkább az intuíciókra épülő fogalmi elemzés gyengéire igyekszik rámutatni.⁹¹ Hiszen amikor a filozófus saját intuícióit vesszük fogalomalkotásunk alapjául, akkor felmerülhet, hogy ez valóban egybevág-e legalább is az adott közösség „laikus” tagjainak intuícióival. Ráadásul még ha az adott közösségben egy adott módon vélekedünk valamilyen fogalmunkról, az még nem biztosítja, hogy ezek a vélekedések univerzálisak is lennének. Felmerülhet ugyanis, hogy az eltérő kulturális háttérű közösségek más intuíciókkal rendelkeznek ugyanazon kérdésekről.⁹² Jellemzően tehát egyfajta cáfolói szerepet szán a kísérleti filozófia negatív programja az empirikus kutatásoknak.

⁸⁸ James Andow, „Fully Experimental Conceptual Engineering”, *Inquiry*, sz. 0 (2020. december 2.): 1–27, <https://doi.org/10.1080/0020174X.2020.1850339>; Jennifer Nado, „Conceptual Engineering Via Experimental Philosophy”, *Inquiry* 64, sz. 1–2 (2021. február 7.): 76–96, <https://doi.org/10.1080/0020174X.2019.1667870>.

⁸⁹ Stephen Stich és Kevin P. Tobia, „Experimental Philosophy and the Philosophical Tradition”, in *A Companion to Experimental Philosophy*, szerk. Justin Sytsma és Wesley Buckwalter (Malden: Wiley Blackwell, 2016), 9–11.

⁹⁰ Matthew Lindauer, „Experimental Philosophy and the Fruitfulness of Normative Concepts”, *Philosophical Studies* 177, sz. 8 (2020. augusztus 1.): 2130, <https://doi.org/10.1007/s11098-019-01302-3>.

⁹¹ Ron Mallon, „Experimental Philosophy”, in *The Oxford Handbook of Philosophical Methodology*, szerk. Herman Cappelen, Tamar Szabó Gendler, és John Hawthorne, 1. kiad. (Oxford University Press, 2016), 411, <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199668779.013.14>; Joshua Knobe, „Experimental Philosophy Is Cognitive Science”, in *A Companion to Experimental Philosophy*, szerk. Justin Sytsma és Wesley Buckwalter (Malden: Wiley Blackwell, 2016), 38.

⁹² Stich és Tobia, „Experimental Philosophy and the Philosophical Tradition”, 11–13; Joshua Knobe és Shaun Nichols, „Experimental Philosophy”, in *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, szerk. Edward N. Zalta, Winter

Ami közös ezen két kutatási programban az, hogy különböző empirikus – jellemzően, de nem kizárólagosan kvantitatív – módszereket használnak fel.⁹³ Tehát a „hagyományos” filozófiai módszerek egyre inkább kiegészülnek több tudományterületről merített eredményekkel, a két program csak abban különbözik, hogy ezeket a „filozófiai” fogalmi elemzés mellett vagy ellen használják. Így, ha a jogelmélet által is alkalmazott fogalmi elemzéssel szemben általánosabb módszertani kritikák merültek fel, akkor meg kell vizsgálni, miképp alkalmazható ez a jogelméletben.

A kísérleti filozófia ilyen jogelméleti alkalmazását nevezi a szakirodalom kísérleti jogelméletnek (*experimental jurisprudence, XJur*),⁹⁴ amely annak ellenére, hogy egy viszonylag új terület, már most is szerteágazó kutatásokat ölel fel. Ezeknek több csoportosítása is lehetséges, amelyek egyrésze a jogelmélet tematikus felosztását követi, más része pedig a kísérleti filozófia jogelmélet számára releváns projektjeit veszi alapul. Előbbit követi Karolina Prochownik, amikor rámutat, hogy a kísérleti jogelmélet irányulhat egyrészt a jogelmélet „általános részének” kérdéseire (a jog, a szabályok, az értelmezés stb. természete), másrészt a jogelmélet „különös részének” problémáira (pl. szándékosság, okozatiság, észszerűség stb.).⁹⁵ Utóbbi terület eddig nagyobb hangsúlyt kapott, ám egyre növekvő számban vetnek alá általánosabb jogelméleti kérdéseket is kísérleti vizsgálatnak.⁹⁶

Raff Donelson ezzel szemben a kísérleti filozófiai szakirodalom alapján, nem tematikus, hanem funkcionális alapon különíti el a kísérleti jogelmélet területeit. Az első lehetséges kutatási irányt „kísérleti elemzésnek” (*experimental analysis*) nevezi, ami az olyan kutatásokat takarja, amelyek az átlagemberek fogalmi intuícióinak empirikus feltérképezésével kívánják támogatni a jogelmélet fogalmi elemző projektjeit.⁹⁷ E körben utal azokra a kutatásokra, amik például Lon Fuller a jog belső moralitására vonatkozó kritériumait tesztelték kérdőíves

2017 (Metaphysics Research Lab, Stanford University, 2017), szak. 2.1.1., <https://plato.stanford.edu/archives/win2017/entries/experimental-philosophy/>.

⁹³ Andow, „Fully Experimental Conceptual Engineering”.

⁹⁴ Kevin Tobia, „Experimental Jurisprudence”, *The University of Chicago Law Review* 89 (2022): 736.

⁹⁵ Karolina Prochownik, „Introduction: The Past and Future of the Experimental Philosophy of Law”, in *Advances in Experimental Philosophy of Law*, szerk. Karolina Prochownik és Stefan Magen (Bloomsbury Academic, 2023), 1–2, <https://doi.org/10.5040/9781350278301.0006>; Prochownik korábban még harmadik irányként megkülönböztette a jogi szakértelem empirikus vizsgálatát. Ez azokat a kutatásokat takarja, amelyek arra igyekeznek fényt deríteni, hogy a jogászai és hétköznapi fogalomhasználat miképp különbözik egymástól. Karolina Magdalena Prochownik, „The Experimental Philosophy of Law: New Ways, Old Questions, and How Not to Get Lost”, *Philosophy Compass* 16, sz. 12 (2021): 2, <https://doi.org/10.1111/phc3.12791>.

⁹⁶ Prochownik, „Introduction: The Past and Future of the Experimental Philosophy of Law”, 11–12.

⁹⁷ Donelson, „Experimental Approaches to General Jurisprudence”, 31–33.

módszerekkel, és amelyek cáfolni látszanak Fuller téziseit.⁹⁸ Ehhez hasonló másik lehetséges kísérleti jogelméleti kutatások azok, amelyek a „kísérleti korlátozás” (*experimental restrictionism*) kategóriájába esnek. Ezek az intuíciók különbözőségét igyekszik feltérképezni, abból kiindulva, hogy külön igazolásra szorul, hogy a jognak létezik *egyetlen* fogalma, amiről interkulturálisan egységesen gondolkodunk.⁹⁹ Ennek a módszertannak egy izgalmas példája Hannikainen és munkatársai kutatása, amely 11, kulturálisan igen különböző országban igyekezte megismételni a fulleri kritériumok intuitivitását.¹⁰⁰ A harmadik lehetséges irány, amit Donelson megkülönböztet a „kísérleti leírás” (*experimental descriptivism*), ami az intuíciók feltérképezésén túl azokat a pszichológiai és kognitív mechanizmusokat is feltárni törekszik, amelyek ezen intuíciók létrejöttéhez vezetnek.¹⁰¹ A kísérleti leírás ebből fakadóan igen erősen épít pszichológiai, kognitív idegtudományi eredményekre,¹⁰² noha a jog és pszichológia nézőpontja a jogelméleti hagyományban már köztudottan régóta jelen van. Azonban a kognitív idegtudomány gyors fejlődése új lendületet adott az ilyen irányú kutatásoknak, amire a jogelméletnek is reagálnia kell.¹⁰³ Látható tehát, hogy a kísérleti jogelmélet a fogalmi mérnökösödéshez hasonlóan a kortárs filozófia egyik legélénkebben fejlődő, és emiatt rendkívül szerteágazó területe.

A kísérleti filozófia tehát már elmozdulást jelent a „karosszékfilozófia” módszertanától, azt kiegészíti a hagyományosan társadalomtudományosnak gondolt módszerek alkalmazásával. Azonban láhattuk, hogy a kísérleti filozófia célkitűzései és módszerei igen változatosak. Ha szintetizáljuk a fenti kategorizálásokat, könnyen látható, hogy egy negatív szemléletű, kísérleti leíró kutatás igen radikálisan mozdul el a hagyományos filozófiai módszertantól. Hiszen ez a filozófiai módszerek „ellenében” empirikus módszerekkel, csak közvetetten a filozófiai problémára reflektál. Míg egy pozitív szemléletű, kísérleti elemző kutatás sokkal több területet hagy meg a hagyományos filozofálásnak, hiszen csak episztemológiai mankót biztosít annak.

⁹⁸ Raff Donelson és Ivar R. Hannikainen, „Fuller and the Folk: The Inner Morality of Law Revisited”, in *Oxford Studies in Experimental Philosophy Volume 3* (Oxford: Oxford University Press, 2020), <https://doi.org/10.1093/oso/9780198852407.003.0002>.

⁹⁹ Donelson, „Experimental Approaches to General Jurisprudence”, 34–36.

¹⁰⁰ Ivar R. Hannikainen és mtsai., „Are There Cross-Cultural Legal Principles? Modal Reasoning Uncovers Procedural Constraints on Law”, *Cognitive Science* 45, sz. 8 (2021): e13024, <https://doi.org/10.1111/cogs.13024>.

¹⁰¹ Donelson, „Experimental Approaches to General Jurisprudence”, 33–34.

¹⁰² Roseanna Sommers, „Experimental jurisprudence”, *Science* 373, sz. 6553 (2021. július 23.): 394–95, <https://doi.org/10.1126/science.abf0711>.

¹⁰³ Magyarul ld. Nagy Marianna, „Neurojog a láthatáron”, *Jogtudományi Közlemény* 65, sz. 12 (2010); Áttekintésül ld. Michael S. Pardo és Dennis M. Patterson, *Minds, Brains, and Law: The Conceptual Foundations of Law and Neuroscience* (Oxford: Oxford University Press, 2013); Bartosz Brożek, Jaap Hage, és Nicole Vincent, szerk., *Law and Mind: A Survey of Law and the Cognitive Sciences*, 1. kiad. (Cambridge University Press, 2021), <https://doi.org/10.1017/9781108623056>.

Nem egyértelmű tehát, hogy melyik kísérleti filozófiai kutatási programot érdemes követni, ha a jog normativitását kívánjuk vizsgálni.

Észrevehető azonban a kísérleti filozófia is csak egy része annak a kérdéskörnek, amit a filozófia és más tudományok viszonya felvet. Ezzel kapcsolatban Nánay Bence mutat rá, hogy úgy tűnik, hogy a kísérleti filozófia elsősorban az *intuíciónak* empirikus vizsgálatát tűzi ki célul, így szükségképpen szűkebb, mint egy általánosan vett „empirikus filozófia”,¹⁰⁴ azonban ez a megkülönböztetés számomra viszonylagosnak tűnik. Hiszen ez valójában az a fókuszbeli különbség, amit Donelson a „*conceptual*” és „*objectual*” módok megkülönböztetésével fejez ki.¹⁰⁵ Noha valóban van különbség aközött, hogy az empirikus vizsgálatnak az intuíciónk által feltárt *fogalmat*, vagy a fogalom által leírt *jelenséget* vetjük alá,¹⁰⁶ ez mindkettő az empirikus megismerés filozófiai helyének problémáját emeli ki. Számomra Nánay a kísérleti filozófia egy túlzottan szűk felfogásából indul ki, amivel mesterségesen távolságot teremt az intuíciónk empirikus vizsgálata és a más típusú „empirikus filozófia” között.¹⁰⁷ Azonban a rendelkezésre álló szakirodalom épp emiatt a kísérleti filozófia egy tágabb fogalmát veszi alapul, ami nem csupán az intuíciónkat feltérképező empirikus vizsgálatok elvégzését tekint a kísérleti filozófiának.¹⁰⁸ Ha a kísérleti filozófiát tágabban fogjuk tehát fel, akkor egyet kell értenünk David Rose és David Danks véleményével, hogy ez valójában a naturalizmus filozófiai problémájának egy újabb megjelenése.¹⁰⁹ Így tehát a jogelmélet módszertanával kapcsolatos kérdések elvezettek minket a naturalizált jogelméletek problémájához.

Mielőtt még erre rátérnék, vessünk röviden számot azzal, hogy miként jutottunk el ide. Az értekezés ezidáig a jogelmélet kérdéscéljeivel és módszereivel kapcsolatos kételyeket és kritikákat mutatta be. Ennek körében láthattuk, hogy mind a pozitivista, mind a természetjogi szerzők elsődleges a jog fogalma köré fókuszáltak vizsgálatukat, ami azonban ugyanazon módszertani kritikáknak tette ki őket. Problémaként merült fel, hogy mennyiben felel meg

¹⁰⁴ Bence Nanay, „Experimental Philosophy and Naturalism”, in *Experimental Philosophy, Rationalism, and Naturalism: Rethinking Philosophical Method*, szerk. Eugen Fischer (London: Routledge, 2015).

¹⁰⁵ Donelson, „Experimental Approaches to General Jurisprudence”, 31.

¹⁰⁶ Ez persze kinyithat egyrészt ontológiai szintű vitákat arról, hogy pontosan mik is a fogalmak, vagy metaszemantikai vitákat arról, hogy mi a fogalmaink extenziója (főképp, ha valamiféle externalista szemantika mellett törünk pálcát, ahogy Cappelen is teszi). Cappelen, *Fixing Language*, fej. 6. Ezeket a vitákat azonban a jelen értekezés képes agnosztikusan kezelni. Hiszen csupán amellet fogok érvelni, hogy a különböző megismerési módok („*a priori*” és empirikus) közti viszonyt tisztáznunk kell, ha empirikus eredményeket kívánunk bevonni a filozófiai vizsgálatba.

¹⁰⁷ Justin Sytsma, „Rethinking the Scope of Experimental Philosophy”, *Metascience* 25, sz. 2 (2016. július 1.): 301–2, <https://doi.org/10.1007/s11016-016-0090-9>.

¹⁰⁸ Justin Sytsma, „Two Origin Stories for Experimental Philosophy”, *Teorema: Revista Internacional de Filosofía* 36, sz. 3 (2017): 23–43.

¹⁰⁹ David Rose és David Danks, „In Defense of a Broad Conception of Experimental Philosophy”, *Metaphilosophy* 44, sz. 4 (2013): 514, <https://doi.org/10.1111/meta.12045>.

jogelmélet a Frank Jackson által „szerénytelen” fogalmi elemzésnek nevezett módszertani paradigmának, illetve mennyiben szükséges szubsztantív erkölcsi értékelés a jog fogalmának meghatározásához.

Több lehetséges választ is láthattunk ezekre a problémákra. Az egyik lehetséges válasz, hogy a jogelméletnek *új kérdések* után kell néznie, mivel a jog általános fogalmát vizsgálni nem eredményez megfelelő kutatási programot. E körben egyes szerzők (MacCormick, Murphy) még csak a jog fogalmának függőségét tételezték, azaz a jog fogalmának meghatározása mögöttes morális vagy politikafilozófiai érveken alapul. Megint mások (mint Kornhauser) a jog fogalmának filozófiai vizsgálatát mellőzhetőnek tartják, ezzel felértékelve például az egyes jogágak jogelméletét stb. Bódig Mátyás – akinek módszertani álláspontját részletesebben is elemeztem – pedig még ennél is tovább ment, amikor amellettt érvelt, hogy a jogelmélet fogalmi elemző „harmadik szintje” helyett hangsúlyunknak az egyes legalitáskonstrukciókat (pl. modern állami jog) kellene esnie. Az ehhez szükséges fogalomkészletet Bódig „konfekciós” alapon más filozófiai részterületekről átvehetőnek tartja. Noha elismertem, hogy a jogelmélet filozófián belüli izolációját csökkenteni kell, amellettt érveltem, hogy Bódig következtetései túlzók. A jogelmélet fogalmi elemző szintjét amiatt tartottam fenntarthatónak, mivel a jogelmélet által használt fogalmak képlékenyebbek, mint ahogy azt Bódig elképzei, azok sok esetben fejlesztésre szorulnak, amikre ráadásul a jogelmélet területéről vett példák is alapul szolgálhatnak.

Ezt követően három lehetséges utat mutattam be, amelyen keresztül a jogelmélet releváns kutatási kérdéseket tud feltenni anélkül, hogy azt feleslegesen izolálnánk más tudományterületektől. Ennek egyik lehetősége, még a hagyományos filozófiai módszertan érintetlenül hagyása mellett a jogelmélet metanormatív vizsgálatként való felfogása. Ennek keretében a jog explicit módon más normatív területekkel összehasonlításban, azokkal egységes keretben kerül tárgyalásra. Mivel pedig a filozófia egyre inkább a normativitás kategóriáján keresztül ragadja meg ezeket a területeket, ez a *jog normativitását* elsődlegessé teszi, hiszen ez a kérdéskör kapcsolja össze a „metajogi” kutatásokat más rokonterületekkel (főképp a metaetikával).

Ezen túl azonban amellettt is érveltem, hogy a jogelméletnek amellettt, hogy új kérdések után kell néznie, érdemes egyúttal új módszereket is beengednie az eddig a „hagyományos” fogalmi elemzés által dominált módszertanába. Ennek egyik lehetősége a fogalmi mérnökösítő (*conceptual engineering*) nézőpont tudatosabb beemelése a jogelméletbe, ezen keresztül pedig annak tudatosítása, hogy fogalmaink sok esetben javításra szorulnak. Ezt a javítást, mint bemutattam, több szempont mentén is el lehet végezni, amelyek közül talán a legjellemzőbb a

kortárs irodalomban bizonyos morális szempontok érvényesítése. Ám ugyanígy felmerülhet, hogy episztemológiai szempontok – pontosság, a valóság helyesebb leírása („*joint-carvingness*”) – is alapjául szolgálhatnak annak, hogy a fogalmaink egyszerű leírása helyett azok megváltoztatása is célunk legyen. Amellett érveltem, hogy ebben lehet segítségünkre a kísérleti jogelmélet, amely a filozófia hagyományos módszereit igyekszik empirikus módszerek bevonásával finomítani. Különösen amiatt tűnik fontosnak a jogelmélet kísérleti vizsgálata, mivel a jog fogalmával kapcsolatos viták sok esetben az intuíciók megbízhatóságával kapcsolatos kérdések körül forogtak. Amennyiben rendelkezésünkre állnak olyan empirikus eszközök, amik a fogalomalkotásunk kérdéses lépéseit megalapozottabbá teszik, érdemes élnünk ezekkel. Mindez azonban tágabban felvetette azt a kérdést, hogy mennyiben naturalizálható a jogelmélet. Azaz: mennyiben tudunk empirikus módszerekkel ismereteket szerezni egy olyan, alapvetően normatívnak tekintett jelenségről, mint a jog? Egyáltalán releváns lehet a jog normativitásának kutatása során az empirikus tudományok eszköztára? Azt gondolom, hogy mindkét kérdésre igennel válaszolhatunk, azonban ehhez bővebben foglalkoznunk kell a jogelmélet naturalizálásának lehetőségével.

2.3. A jogelmélet naturalizálása

A jogelmélet – és tágabban a normatív jelenségek – filozófiai vizsgálata hagyományosan erősen elzárkózott az empirikus módszerek használatától. Ez a filozófiatörténetileg több okra vezethető vissza: részben Kant és Hume hatására (van és legyen, Humenál *is* és *ought*,¹¹⁰ Kantnál *Sein* és *Sollen*¹¹¹ megkülönböztetése), részben azonban a német társadalomtudomány 19. századi,¹¹² valamint az analitikus filozófia 20. századi történetére. Az azonban bizonyos, hogy a kortárs filozófiában a deskriptív és a normatív állítások között húzott éles határvonal szinte magától értetődő, és a leíró, deskriptív állításokból („van”) kellést kifejező, normatív állításra („legyen”) következtetés erősen problémásnak hat.¹¹³ Ebben a megközelítésben a normatív jelenségek közös jellemzője tehát legtágabb értelemben, hogy valamiféleképpen különböznek a természeti

¹¹⁰ Rachel Cohon, „Hume’s Moral Philosophy”, in *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, szerk. Edward N. Zalta, Fall 2018 (Metaphysics Research Lab, Stanford University, 2018), fej. 5, <https://plato.stanford.edu/archives/fall2018/entries/hume-moral/>.

¹¹¹ Nicoletta Bersier Ladavac, „Sein and Sollen, “Is” and “Ought” and the Problem of Normativity in Hans Kelsen”, in *The Normative Force of the Factual: Legal Philosophy Between Is and Ought*, szerk. Nicoletta Bersier Ladavac, Christoph Bezemek, és Frederick Schauer, köt. 130, Law and Philosophy Library (Cham: Springer International, 2019), 30, <https://doi.org/10.1007/978-3-030-18929-7>.

¹¹² Így például a közgazdaságtörténet híres *Methodenstreit*-jára utalhatunk e körben. L. David Macarthur, „Taking the Human Sciences Seriously”, in *Naturalism and Normativity*, szerk. Mario De Caro és David Macarthur, Columbia Themes in Philosophy (New York: Columbia University Press, 2010), 127.

¹¹³ Shapiro, *Legality*, 47–49.

jelenségektől.¹¹⁴ Mindemiatt különösen nehéz, és nagy módszertani tudatosságot igényel – Geertz szavaival – „[m]egtalálni a tény helyét az ítélet világában.”¹¹⁵

A jog normatív természetének feltételezése ugyanis valójában azt is magával vonzza, hogy a jogelmélet naturalizmusának kérdésében is állást foglaljunk. A naturalizmusnak önmagában is igen sok ága létezik, amelyek nagyon különböző filozófiai állítások elfogadását takarják – ezek közül csak néhányat fogok tárgyalni. E tekintetben mindenekelőtt érdemes megkülönböztetni *szubsztantív* és *módszertani* naturalizmust.¹¹⁶ Az előbbi ontológiai értelemben azt állítja, hogy nem léteznek „természetfeletti” jelenségek. Ahogy De Caro és Macarthur kiemelik, ez természetfeletti létezők (Isten, lélek stb.) természetfeletti megismerési módok (misztikus tudás, moore-i normatív intuíció stb.) elutasítását is jelentheti.¹¹⁷ De hogy mit tekintünk „természetesnek” már önmagában is vita tárgya, ez különbözteti meg egymástól a tudományos vagy szigorú (*scientific, strict naturalism*), valamint a liberális naturalizmust,¹¹⁸ amiket később még részletesebben tárgyalok.

Ettől különböző állítás a *módszertani* naturalizmus, amely csak annyit tételez, hogy a filozófiai módszerekkel elért eredményeknek összhangban kell lennie az empirikus tudományokkal.¹¹⁹ Azonban az, hogy ez azt összhang megint csak pontosan mit takar, megint csak változatos álláspontokat tesz lehetővé. Így elképzelhető egy olyan álláspont, ami a filozófiai módszerekkel elért *eredményeknek* kell a tudományos eredményekkel összhangban lenniük, megint mások pedig a filozófiai *módszereket* formálnák át a tudományok képére.¹²⁰ Még utóbbi esetében is kérdéses azonban, hogy mit gondolunk tudományos módszernek. Timothy Williamsont idézve:

„Mely más diszciplinák számítanak tudománynak? A logika? A nyelvészet? A történettudomány? Az irodalomelmélet? Hogyan döntsük ezt el? Ez a naturalisták dilemmája. Ha túl megengedők abban, hogy mit tekintenek tudománynak, a naturalizmus éle csorbul. A naturalisták tipikusan amiatt kritizálják a hagyományos

¹¹⁴ Derek Parfit, *On What Matters*, köt. 2 (Oxford: Oxford University Press, 2011), 235.

¹¹⁵ Saját fordítás. Geertz, „Local Knowledge: Fact and Law in Comparative Perspective”, 170.

¹¹⁶ David Papineau, „Naturalism”, in *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, szerk. Edward N. Zalta, Summer 2020 (Metaphysics Research Lab, Stanford University, 2020), <https://plato.stanford.edu/archives/sum2020/entries/naturalism/>.

¹¹⁷ Mario De Caro és David Macarthur, „Introduction: Science, Naturalism, and the Problem of Normativity”, in *Naturalism and Normativity*, szerk. Mario De Caro és David Macarthur (New York: Columbia University Press, 2010), 3.

¹¹⁸ De Caro és Macarthur, 3–4; Mario De Caro és David Macarthur, szerk., *The Routledge Handbook of Liberal Naturalism*, 1. kiad. (London: Routledge, 2022), <https://doi.org/10.4324/9781351209472>.

¹¹⁹ Brian Leiter és Matthew X. Etchemendy, „Naturalism in Legal Philosophy”, in *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, szerk. Edward N. Zalta, Summer 2017 (Metaphysics Research Lab, Stanford University, 2017), <https://plato.stanford.edu/archives/sum2017/entries/lawphil-naturalism/>.

¹²⁰ Leiter, *Naturalizing Jurisprudence*, 34.

filozófia bizonyos formáit, mert az figyelmen kívül hagy kísérleti eredményeket. Hogyan tarthatók fenn azonban ezek a kifogások, ha csak nem korlátozzák a tudományos módszert a hipotetiko-deduktív módszerekre? De ha túlságosan szűken kezelik a tudományt, a naturalizmus a hitelességéből veszít, hiszen a természettudományok számára megfelelő módszert olyan területekre kényszerít, amely azok számára nem az."¹²¹

Látható tehát, hogy a módszertani naturalizmus is egy igen sokrétű terület. Ráadásul a szubsztantív és módszertani naturalizmus közti összefüggések igen sokfélék lehetnek az alapján, hogy a fenti részkérdésekre miként válaszolunk, ami bonyolítja ezen elméleti keret operacionalizálhatóságát. Mindazonáltal két végletes álláspontot a jogelmélet történetéből is kiragadhatunk, ami a metaetika irodalmában kevésbé járatos olvasó számára is érthetőbbé teheti a probléma jogelméleti relevanciájának megértését.

Az egyik a legszélsőségesebben antinaturalista álláspont, ami a jogot *qua* normatív jelenséget sajátosan, redukálhatatlanul normatív jelenségként fogja fel, ami empirikus módszerekkel hozzáférhetetlen. Ilyen a kelsen *„tisza jogtan”*, a szubsztantív és módszertani antinaturalista jogelmélet talán legjobb példája. Amikor Kelsen arról ír, hogy a jogot helyesen *„ideológiaként”* kell felfogni, amely a *„van”*-nal szemben a *„legyen”* kategóriáját képviseli,¹²² valójában amellet érvel, hogy a normatív tények nem redukálhatók természeti, empirikus tényekre.¹²³ Ez vezet ahhoz, hogy a *„tisza jogtan”* a jogontologizáló kérdésfeltevésektől is mereven elzárkózik.¹²⁴ Ebből szükségképpen fakad, hogy a jog normativitásáról alkotott nézete is fogalmi elemzés, amely lényegében különbözik a jogszociológiától.¹²⁵ Ám Kelsen számára ez a fajta fogalmi elemzés is tudományos, ennek megfelelően tehát a tudományok két csoportját fogadta el, a természettudományokat és a normatív tudományokat.¹²⁶ Kelsen tehát mind szubsztantív, mind módszertani értelemben antinaturalista módon gondolkodott a normativitásról.

A skála másik végletén található legszélsőségesebb naturalista elképzelés szerint (amely Brian Leiter elemzésében erősen épít Quine analitikus–szintetikus-megkülönböztetéssel

¹²¹ Saját fordítás Timothy Williamson, *The Philosophy of Philosophy*, 2. kiad., The Blackwell / Brown Lectures in Philosophy (Hoboken: John Wiley & Sons, 2021), 485.

¹²² Hans Kelsen, *Tiszta jogtan*, ford. Bibó István, Jogfilozófiák (Budapest: ELTE Bibó István Szakkollégium, 1988), bek. 15–17.

¹²³ George Pavlakos, „Non-Naturalism, Normativity and the Meaning of Ought: Some Lessons from Kelsen”, in *Unpacking Normativity: Conceptual, Normative, and Descriptive Issues*, szerk. Kenneth Einar Himma, Miodrag Jovanović, és Bojan Spaić (Oxford: Hart, 2018), <https://doi.org/10.5040/9781509916276>.

¹²⁴ Peschka Vilmos, *A jog sajátossága* (Budapest: Akadémiai, 1988), 8–9.

¹²⁵ Kelsen, *Tiszta jogtan*, bek. 7.

¹²⁶ Bersier Ladavac, „Sein and Sollen, “Is” and “Ought” and the Problem of Normativity in Hans Kelsen”, 31–33.

szembeni kritikájára) a jogelmélet konceptuális elemzése valójában tévedés, ezt egyszerűen fel kellene váltania a teljes mértékben empirikus-leíró tudományoknak.¹²⁷ Ha nem is ennyire végletesen, de az amerikai realisták is hasonló naturalizált jogelméleti törekvésként értékelhetők, amelyek a tiszta fogalmi elemzés empirikus tudományossággal történő kiváltására törekedtek. Az amerikai realisták nem tagadták a normatív létezők lehetőségességét, csupán azt hangsúlyozták, hogy a jogelmélet el kell, hogy mozduljon az empirikus módszerek alkalmazásának irányába.¹²⁸ A skandináv realisták (elsősorban Alf Ross) ennél is tovább mentek, amikor kifejezetten tagadták a normatív létezők sajátos létét. Ebből fakadóan egyértelműen a jogelmélet pszichologizálása, természettudományosítása felé mozdultak el.¹²⁹ A normativitás tekintetében a skandináv realisták emiatt a szubsztantív naturalizmusuk miatt explicitebbek voltak, amikor is tagadták, hogy a „legyen” típusú normatív állításoknak van igazságértéke.¹³⁰ Összességében elmondható, hogy a realisták erős naturalista álláspontja azzal járt, hogy a jogelmélet normatív ambícióit is fel kellett adniuk.

Ezen túl természetesen még számos más álláspont is felfedezhető a szakirodalomban, amikre most nincs mód kitérni.¹³¹ Mint látható, Kelsen, valamint a realisták (Leiter-féle olvasata) két igen végletes álláspontot képviseltek, egy közös mégis van bennük. Mindkét álláspont kizárólagosnak tekint vagy egy „normatív”, nem empirikus vagy épp egy tisztán empirikus

¹²⁷ Leiter és Etchemendy, „Naturalism in Legal Philosophy”, 2017, fej. 2.

¹²⁸ Leiter, *Naturalizing Jurisprudence*, 16–58.

¹²⁹ Torben Spaak, „Realism about the Nature of Law”, *Ratio Juris* 30, sz. 1 (2017): 84, <https://doi.org/10.1111/raju.12073>.

¹³⁰ Spaak, 84–86.

¹³¹ Herbert Hart például meglehetősen sokat meanderezett ebben a kérdésben, amit csak röviden érdemes áttekinteni. Korai munkásságában Hart ennél is radikálisabban fogalmazta meg a fogalmi elemzés jogelméleti programját, amitől később maga is viszakozott, vö. H. L. A. Hart, „Definition and Theory in Jurisprudence”, in *Essays in Jurisprudence and Philosophy* (Oxford: Clarendon Press, 1983), 1–4; 21–48; Hart módszertani tekintetben közvetítő álláspontot kívánt képviselni. Egyrésztől egyértelműen kiállt a jogelmélet konceptuális (azon belül is elsősorban nyelvi) elemző módszertana mellett. Másrésztől viszont Hart a mértékadó szakirodalom szerint (noha ezt maga expliciten sosem artikulálta) leginkább szubsztantív naturalistának mondható, amennyiben a normatív jogot társadalmi tényekre redukálhatónak gondolta. Langlais és Leiter, „The Methodology of Legal Philosophy”, 377–79; Leiter és Etchemendy, „Naturalism in Legal Philosophy”, 2021, fej. 5.2.; Ebből a fenti két tézisből egyenesen következik, hogy Hart normativitásról alkotott álláspontját újabban expresszivistaként szokás leírni: a normatív állításoknak e szerint tehát nema világot írják le, azok csupán értékelő attitűdöket fejeznek ki. Shapiro, *Legality*, 98–99.

Módszertani oldalról Hart a jog fogalma előszavában saját projektjét a „leíró szociológia” kategóriája alá sorolta, ami igen sok vitát váltott ki. Hart, *A jog fogalma*, 9. A legjóindulatúbb – és Hart későbbi nyilatkozataival leginkább egybecsengő – olvasata, hogy olyan jogelméletet kívánt alkotni, amely a szociológiai leírások alapját adhatja és azok eredményeivel összhangban van. David Sugarman, „Hart Interviewed: H.L.A. Hart in Conversation with David Sugarman”, *Journal of Law and Society* 32, sz. 2 (2005. június): 288–91, <https://doi.org/10.1111/j.1467-6478.2005.00324.x>; Schauer, „Social Science and the Philosophy of Law”, 97–101. Ebben a tekintetben tehát Hart naturalizmusa kimerül abban, hogy az empirikus tudományok (elsősorban a szociológia) kutatási eredményeinek, de nem módszereinek kell összhangban lenni a jogelméletével.

nézőpontot – ezek tehát egymást kizáró, nem kiegészítő módszerek.¹³² Kutatási kérdésemhez visszatérve ez azt is jelenti, hogy a jog normativitásának vagy egy igen erős, ám a tudományos módszerek számára hozzáférhetetlen fogalmához jutunk (Kelsen, Raz stb.), vagy azt elimináljuk az empiria oltárán (Leiter). A valódi kérdés tehát az, hogy található-e olyan naturalista álláspont, ami úgy tud figyelemmel maradni az empirikus kutatások eredményeire, hogy közben nem szünteti meg a jog „látszólagos normativitásának”¹³³ kérdését. Tehát lehetséges-e olyan naturalista álláspontot kialakítani a jog normativitása tekintetében, ami a társadalomtudományos módszerek eredményeit is figyelembe tudja venni. Ennek során elsősorban a naturalizmus módszertani oldalára fogok fókuszálni, elsősorban amiatt, hogy az elméletalkotásom amennyire lehet, agnosztikus tudjon maradni metafizikai téren.

Azt gondolom, hogy a legújabb jogelméleti szakirodalomban van lehetőség ilyen módszertanhoz utat találni, amihez két állítás elfogadását látom szükségesnek, hogy se a társadalomtudományi, se a filozófiai perspektívát ne veszítsük el. Először röviden összefoglalom ezt a két állítást, majd részletesebben is kifejtem őket.

(1) *A jogelmélet naturalizálása körében a liberális naturalizmust kell irányadónak tekintenünk a szigorú naturalizmussal szemben.*

(2) *A jogelmélet kérdéseinek nem a joggal kapcsolatos „szükségszerű” (necessary) állításokra kell irányulnia, elegendő csupán jellemző, gyakori tulajdonságokra.*

Részben már mindkét állítás mögötti kérdéseket érintettem, azonban itt az idő, hogy összefogjam a szálakat és megalapozzam a jog normativitásának vizsgálati kereteit.

Az (1) állítás mögötti érveim, azt hiszem, a fentebbiekből már sejthetők. A szigorú naturalizmus ahhoz vezet, hogy a normativitás kérdése értelmezhetetlenné válik, redukálódik egyéni pszichés jelenségekre, tényleges magatartási mintákra stb. Azonban ezzel pont az emberi tapasztalat olyan területeit veszélyezteti, mint az etika vagy a jog, amelyek hétköznapi életünk számára kulcsfontosságúak.¹³⁴ Épp emiatt fontos a liberális naturalizmus, ami a természettudományos módszereken túl nyitott a társadalomtudományos megismerés által feltárt világra is. A liberális naturalizmus tehát „belakott” (*inhabited*) világunkból indul ki,¹³⁵ ami által „[...] a manifesztálódott világképünk filozófiája lehet, ami képes kezelni a racionális

¹³² Kevin Walton, „Legal Philosophy and the Social Sciences: The Potential for Complementarity”, *Jurisprudence* 6, sz. 2 (2015. május 4.): 231–51, <https://doi.org/10.1080/20403313.2015.1044311>.

¹³³ Leiter, *Naturalizing Jurisprudence*, 191.

¹³⁴ Sylvie Delacroix, „Understanding Normativity: The Impact of Culturally -Loaded Explanatory Ambitions”, *Revus*, sz. 37 (2019. május 24.): 19, <https://doi.org/10.4000/revus.4773>.

¹³⁵ Sylvie Delacroix, *Habitual Ethics?* (Hart Publishing, 2022), 17–19, <https://doi.org/10.5040/9781509920440>.

*normativitást gondolkodásunk és beszédünk különböző területein, valamint a dolgok értékét is.*¹³⁶ Ez a nézőpont tehát nem támaszkodik természetfelettre, azonban elismeri egy az indokokat és értékeket magában foglaló olyan „második természet” létét,¹³⁷ amely „tipikusan a felnövekedés, nyelvtanulás és enkulturáció” során válik hozzáférhetővé.¹³⁸ Ez az álláspont tehát kifejezetten vonzó, hiszen amellet, hogy metafizikai teret nyit a normatív jelenségek számára, legitimálja a társadalomtudományokkal való szorosabb együttműködést a filozófia számára.

Ezzel az értelmezési kerettel egyrésztől láthatóvá válik, hogy miért lehetséges a jog normativitásának problémájával foglalkoznunk. Mivel a jog nyilvánvalóan a második természet része, ezért ennek háttere előtt válik értelmezhetővé a jog normativitása. Ha a második természet „az indokok otthona”, akkor szükséges megvizsgálni, hogy a jog és a jogi indokok miképp „élnek” ebben a világunkban. Másrésztől módszertani oldalról a liberális naturalizált jogelmélet lehetőséget teremt a társadalomtudományos eredmények szisztematikus figyelembevételére. A jogelmélet nem zárkozhat el empirikus eredmények figyelembevételétől, ám ez nem jelenti a jogelmélet filozófiai módszereinek eliminációját sem. Ezzel pedig közelebb kerülhetünk a fogalmi mérnökösködés és a kísérleti jogelmélet célkitűzéseire is.

A (2) állítás közvetetten ugyan, de szintén a jogelmélet naturalizálását szolgálja. A jogelmélet ugyanis, mint láttuk, sokáig jog fogalmával kapcsolatos szükségszerű állítások megfogalmazására korlátozta magát. Így jellemzően a jog normativitásával kapcsolatos állítások is a joggal kapcsolatban szükségképpen, univerzálisan igaz állításokként jelentek meg. Ez azonban a jog normativitásának a társadalmi és gyakorlati valóságtól elszakadt koncepcióihoz vezetett, még akkor is, ha Razhoz hasonlóan csak „saját” fogalmainkra korlátozzuk a vizsgálatot. Noha bizonyos absztrakció nyilvánvalóan szükséges, Brian Tamanaha helyesen mutatott rá ennek a módszertannak a veszélyeire:

„A gond a kortárs analitikus jogelmélettel az, hogy a jog univerzális és szükségszerű tulajdonságainak elméleti hajszolása a jog társadalmi valóságától

¹³⁶ Mario De Caro és David Macarthur, „Introduction”, in *The Routledge Handbook of Liberal Naturalism*, szerk. Mario De Caro és David Macarthur, 1. kiad. (London: Routledge, 2022), 3, <https://doi.org/10.4324/9781351209472-1>.

¹³⁷ A „második természet” a filozófiatörténetben igen sokszor, igen eltérően használt fogalom. Áttekintésül: Georg W. Bertram, „Two Conceptions of Second Nature”, *Open Philosophy* 3, sz. 1 (2020. január 1.): 68–80, <https://doi.org/10.1515/opphil-2020-0005>; A második természet legfontosabb modern tárgyalására l. John McDowell, *Mind and World*, 1. kiad. (Cambridge: Harvard University Press, 1996).

¹³⁸ Dan Priel, „The Possibility of Naturalistic Jurisprudence”, *Revus*, sz. 32 (2017. november 10.): 7–35, <https://doi.org/10.4000/revus.3832>; Macarthur, „Taking the Human Sciences Seriously”, 117.

olyannyira távol álló absztrakciókon alapul, hogy valós társadalmi vagy jogi kérdésekre vajmi kevés fény derül.”¹³⁹

A jogelméletnek tehát az „analitikus elszigetelődésen”¹⁴⁰ túl néha érdemes lehet nyitottnak lennie kevésbé általános érvényű fogalomalkotás irányába is. Hogy visszacsatoljak a fentebbi metafizikai fejtegetésekhez, néhány esetben a fogalmaink feljavítása lehetséges, hogy bizonyos tekintetben homályosabb képet fog szolgáltatni, annak érdekében, hogy pontosabban „ízre szedje” valóságunkat.

Ennek egy jó példája Frederick Schauer később még részletesebben is ismertető elmélete, amely során a kényszer és jog kapcsolatának klasszikus kérdését elemzi. Schauer explicit módon abból indul ki, hogy a kényszer *nem* a jog szükségszerű fogalmi eleme, ám erre nincs is szükség az értelmes elméletalkotáshoz. Schauer csupán *fontosnak* tartja a kényszer és jog kapcsolatát, annak ellenére, hogy szerinte elképzelhető nem kényszerítő (*non-coercive*) jog is.¹⁴¹ Épp ez a fogalmi flexibilitás teszi Schauer fogalomalkotását nyitottá a különböző empirikus eredmények irányába, anélkül, hogy az tisztán empirikussá válna.¹⁴² Schauer tehát nem törekszik a jog és kényszer kapcsolatának szükségszerű meghatározására, elméletalkotása megenged némi „homályosságot” ezen a téren. Azonban épp emiatt tudja nagy hatékonysággal bevonni más tudományterületek eredményeit is operacionalizálni. Hasonló módszertan mellett érvel Gerald Postema is, amikor a jogelmélet szinechisztikus (*synechist*) felfogását proponálja, ami a jog szükségszerű tulajdonságai helyett annak tipikus jellemzőit keresi.¹⁴³ Ehhez pedig Postema is elengedhetetlennek tartja más tudományterületek (elsősorban a történettudomány) módszereinek bevonását a jogelméletbe.¹⁴⁴ Az analitikus tradíción belül is egyre több szerző

¹³⁹ Saját fordítás. Brian Z. Tamanaha, „Pragmatic Reconstruction in Jurisprudence: Features of a Realistic Legal Theory”, *Canadian Journal of Law & Jurisprudence* 34, sz. 1 (2021. február): 180, <https://doi.org/10.1017/cjlj.2020.19>.

¹⁴⁰ Frederick Schauer, „Preferences for Law?”, *Law & Social Inquiry* 42, sz. 1 (2017. ed): 94, <https://doi.org/10.1111/lsi.12281>; Gerald Postema, „The Data of Jurisprudence”, *Washington University Law Review* 95, sz. 5 (2018. január 1.): 1088.

¹⁴¹ Schauer, *The Force of Law*, 3–5.

¹⁴² Thomas Bustamante, „Coercion and the Normativity of Law: Some Critical Remarks on Frederick Schauer’s The Force of Law”, in *The Force of Law Reaffirmed: Frederick Schauer Meets the Critics*, szerk. Christoph Bezemek és Nicoletta Ladavac, köt. 117, Law and Philosophy Library (Cham: Springer International Publishing, 2016), 42–43, <https://doi.org/10.1007/978-3-319-33987-0>.

¹⁴³ Gerald J Postema, „Jurisprudence, the Sociable Science”, in *Metaphilosophy of Law*, szerk. Paweł Banaś, Adam Dyrda, és Tomasz Gizbert-Studnicki (Oxford: Hart, 2016), 28; Postema, „The Data of Jurisprudence”, 1087.

¹⁴⁴ Postema, „Jurisprudence, the Sociable Science”, 31–32; Saulo de Matos, „How Postema’s Jurisprudence as Sociable Science Is Like Dworkin’s Interpretivism: On Conceptual Analysis in Legal Theory”, in *Philosophy of Law as an Integral Part of Philosophy: Essays on the Jurisprudence of Gerald J. Postema*, szerk. Thomas Bustamante és Thiago Lopes Decat (Oxford: Hart Publishing, 2020), 251–52, <https://doi.org/10.5040/9781509933914.ch-011>.

érvel tehát amellelt, hogy a jogelmélet „izolációja” helyett annak nyitottnak kell lennie más diszciplínákból érkező behatásokra, még ha ez az elméleti „tisztaság” kárára is válik.¹⁴⁵

Egy további jogelméleti irányzat, amely mintául szolgálhat a jogelmélet esszencialista felfogásának meghaladására a társadalmi jogi kutatások (*socio-legalscholarship*) területe. Ezen belül is William Twining és Brian Tamanaha kifinomult elemzéseiről érdemelnek figyelmet, akik mindketten vitatták, hogy lehetséges lenne „a jog” esszenciális tulajdonságait vizsgálni.¹⁴⁶ Ehelyett ezen szerzők a jog plurális felfogását helyezik középpontba, amellelt érvelve, hogy az állami jogra fókuszáló, abból kiinduló jogelmélet horizontja túlon túl szűkös.¹⁴⁷ Érdekes módon késői munkásságában Raz maga is helyet kívánt találni jogelméletében a nem állami jog (*non-state law*) jelenségének,¹⁴⁸ noha kérdéses, hogy ez mennyiben jelentett módszertani revíziót is a részéről.¹⁴⁹ Ami azonban feltétlenül látszik az az a többé-kevésbé explicit elmozdulás az analitikus jogelméleten belül, hogy a társadalmi változásokra fogalmi szinten reagáljon,¹⁵⁰ akár a jogelmélet esszencializmusának elvetésével vagy háttérbe szorulásával.

Sokszor azonban a társadalomtudományi perspektíva beemelése egyútt jár az analitikus jogelmélet filozófiai fogalomrendszerének háttérbe szorulásával. Különösen igaz ez a normativitás kérdésére, ahol meglehetősen kevés a metszéspont a „filozófia” és „társadalomtudományosított” jogelmélet közt. Noha néhány szerző – akiket később még részletesen tárgyalok – foglalkozott a normativitás problémájával ebből a nézőpontból,¹⁵¹ a jellemző még mindig sokkal inkább az egymás mellett elbeszélés jellemzi. Így például több friss jog és társadalom fókuszú kötetben a metanormativitással kapcsolatos irodalom csak felszínesen jelenik meg, gyümölcsöző diskurzus mindeddig nem alakult ki.¹⁵² A diskurzusnak

¹⁴⁵ Dan Priel, „The Misguided Search for the Nature of Law”, SSRN Scholarly Paper (Rochester, NY, 2015. augusztus 11.), 52, <https://doi.org/10.2139/ssrn.2642461>.

¹⁴⁶ Schauer, „Social Science and the Philosophy of Law”, 102.

¹⁴⁷ William Twining, *General Jurisprudence: Understanding Law from a Global Perspective* (Cambridge University Press, 2009); Brian Z. Tamanaha, *A General Jurisprudence of Law and Society* (Oxford: Oxford University Press, 2001); Brian Z. Tamanaha, *A Realistic Theory of Law* (Cambridge: Cambridge University Press, 2017), fej. 3, <https://doi.org/10.1017/9781316979778>; Tamanaha több művön átívelő munkásságának áttekintésére l. Matyasovszky-Németh Márton és Fábíán Áron, „Brian Z. Tamanaha: A Realistic Theory of Law (Recenzió)”, *Állam- És Jogtudomány* 2018, sz. 1 (2018).

¹⁴⁸ Joseph Raz, „Why the State?”, in *In Pursuit of Pluralist Jurisprudence*, szerk. Nicole Roughan és Andrew Halpin, 1. kiad. (Cambridge: Cambridge University Press, 2017), <https://doi.org/10.1017/9781316875056>.

¹⁴⁹ Tamanaha, „Glimmers of an Awakening Within Analytical Jurisprudence”.

¹⁵⁰ Jorge Luis Fabra-Zamora, „The Conceptual Problems Arising from Legal Pluralism”, *Canadian Journal of Law and Society / La Revue Canadienne Droit et Société* 37, sz. 1 (2022. április): 155–75, <https://doi.org/10.1017/cls.2021.39>.

¹⁵¹ Reza Banakar, *Normativity in Legal Sociology* (Cham: Springer International Publishing, 2015), <https://doi.org/10.1007/978-3-319-09650-6>.

¹⁵² Joxerramon Bengoetxea, „Legal Theory and Sociology of Law”, in *Research Handbook on the Sociology of Law*, szerk. Jiří Příbáň (Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2020), <https://doi.org/10.4337/9781789905182>; Håkan Hydén, „Normativity as the Source of Norms”, in *Combining the Legal and the Social in Sociology of Law*:

ez a kettőssége pedig, úgy vélem, mindkét nézőpont számára hátrányos. Hiszen egyrésztől társadalomtudományos kutatások elméleti kereteként jelenleg emiatt nehezen operacionalizálható a jogi indokadás filozófiai diskurzusa. Másrésztől viszont egy konceptuálisan nyitottabb jogelmélet számára – egy Wittgensteintől vett kifejezéssel élve – „míntegy a túl szűk cipő”¹⁵³ szorításából szabadíthatná ki a fogalomalkotást.

Mi következik tehát a fenti két állításból a jelen értekezés tekintetében? Amellett érveltem, hogy a filozófiai fókuszú jogelméletnek olyan epistemológiai keretet kell választania, ami egyszerre tartja nem-reduktív értelmezhetőn a jog normativitását és szünteti meg a kérdés filozófiai izolációját. Ehhez egyrésztől a normativitás liberális naturalista felfogására van szükség, ami lehetővé teszi, hogy nem empirikus filozófiai módszerek mellett társadalomtudományi, empirikus módszereket is figyelembe lehessen venni. Ez a módszertani keret teszi lehetővé, hogy a normativitás kérdésének filozófiai vizsgálata értelmes maradjon anélkül, hogy elszakadna a társadalmi-jogi valóságtól. Azonban ez azzal kell, hogy járjon, hogy a filozófiai fogalomalkotás nem szabad, hogy az esszencializmus csapdájába essen. A jog normativitását nem szabad *szükségszerű* állításokkal megragadni, mivel ez túlzott távolságtartáshoz vezetne a társadalmi valóságtól és arról alkotott empirikus képüktől.

3. A jog normativitásának fogalma társadalmi kontextusban

Az I. fejezet az általános jogelmélet felett gyülekező egyre sűrűbb felhőket vette sorra: láthattuk, hogy egyre kevésbé tűnnek tarthatónak az általános jogelmélet kutatási kérdései és vizsgálatuk módszerei. Míg a filozófia más területein egyre nagyobb módszertani tudatosság mutatkozik annak tekintetében, hogy milyen célkitűzésekkel és milyen módszerekkel vizsgálunk egyes jelenségeket és azokról alkotott fogalmainkat, addig a jogelméletet sokkal inkább saját, idioszinkretikus vitái dominálták. Ez a jogelméletet nemcsak a jog társadalmi valóságától és gyakorlatától távolította el, hanem a filozófia más területeitől is, de ami még fontosabb a metafizika módszertani reflexiójától is. Emiatt szükségessé vált a jogelmélet kérdéseinek és módszereinek felülvizsgálata.

Amellett érveltem, hogy a jog metanormatív vizsgálata, a jog normativitásának központba helyezése különösen ígéretes kutatási kérdéseket szolgáltathat ahhoz, hogy a jogelméletet összekapcsoljuk nemcsak a más filozófiai területeken az utóbbi években megélnéző diskurzussal, de a filozófiai módszertan megújítására irányuló törekvésekkel. A normativitás

An Homage to Reza Banakar, szerk. Håkan Hydén és mtsai., *Oñati International Series in Law and Society* (Oxford: Hart Publishing, 2023).

¹⁵³ Ludwig Wittgenstein, *Észrevételek*, ford. Kertész Imre (Budapest: Atlantisz, 1995), 62.

fogalma ugyanis szervezesebben összekapcsolhatja a jogot más területek (etika, esztétika stb.) eredményeivel, anélkül, hogy fölöslegesen ontologizáló kérdésfeltevésekre helyezné a hangsúlyt vagy megszüntetné a jogelméleti fogalomalkotás szükségességét. Így a következőkben az értekezés a normativitás filozófiai fogalmát és kifejezetten a jog normativitásáról alkotott nézeteket helyezi a középpontjába.

Ám a más filozófiai területek felé való nyitottság önmagában nem jelenthet felmentést az alól, hogy a filozófiai módszerekkel szembeni kihívásokra válaszoljunk. Ebben lehet segítségünkre a fogalmi mérnökösködés, ami a fogalomalkotás céljait teszi explicitté, illetve a kísérleti és általában az empirikus filozófia, ami a fogalomalkotással kapcsolatos kritikákat igyekszik orvosolni. A jog normativitásáról alkotott fogalmunknak tehát amellet, hogy a metanormativitás filozófiai kontextusába ágyazott kell, hogy legyen, társadalmi valóságunkra is figyelemmel kell, hogy legyen. Ehhez javaslatom egy szubsztantíve liberális naturalista, módszertani naturalista fogalmi elemzés volt, ami explicit módon kapcsolódik a társadalmi-jogi kutatások eredményeihez. Ehhez azonban a filozófiai módszereink hatóköréből is engednünk kell azáltal, hogy nem szükségszerű, csupán csak *jellemző* állításokat keresünk. Ez a fogalmi keretrendszer teszi leginkább lehetővé, hogy a filozófiai és társadalomtudományi perspektívák a legszorosabban összekapcsolódjanak.

Mindezeket figyelembe véve a következőkben a jog normativitásával, a jogi indokok természetével kapcsolatos filozófiai irodalmat tekintem át, a rendelkezésünkre álló filozófiai „szerszámkészletet” ismerttetendő. Ezt követően röviden áttekintem a normatív és jogi pluralizmus jog- és társadalomelméleti irodalmát, ami alapján a jog normativitásának fogalmi elemzése tovább finomítható. A jog normativitása az egyik olyan terület, amely mindezidáig a jog valós társadalmi lététől meglehetősen elszigetelten került tárgyalásra. Épp itt az ideje, hogy ablakot nyissunk a plurális jog normativitására.

Irodalomjegyzék

- Almond Alliance of California v. Fish and Game Commission, No. S275412 (Court of Appeal of the State of California 2022. szeptember 21.).
- Andow, James. „Fully Experimental Conceptual Engineering”. *Inquiry*, sz. 0 (2020. december 2.): 1–27. <https://doi.org/10.1080/0020174X.2020.1850339>.
- Artürs, Logins. *Normative Reasons*. Cambridge: Cambridge University Press, 2022.
- Banakar, Reza. *Normativity in Legal Sociology*. Cham: Springer International Publishing, 2015. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-09650-6>.
- Bengoetxea, Joxerramon. „Legal Theory and Sociology of Law”. In *Research Handbook on the Sociology of Law*, szerkesztette Jiří Příbáň. Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2020. <https://doi.org/10.4337/9781789905182>.
- Bernáth László. „A tudományos közösség (in)toleranciája a fenomenológiai eliminativizmus, a normatív hibaelmélet, valamint a mesterséges intelligencia morális felelősségének tükrében”. *Magyar Filozófiai Szemle*, sz. 2020/2. (2020).
- Bersier Ladavac, Nicoletta. „Sein and Sollen, “Is” and “Ought” and the Problem of Normativity in Hans Kelsen”. In *The Normative Force of the Factual: Legal Philosophy Between Is and Ought*, szerkesztette Nicoletta Bersier Ladavac, Christoph Bezemek, és Frederick Schauer, Köt. 130. Law and Philosophy Library. Cham: Springer International, 2019. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-18929-7>.
- Bertram, Georg W. „Two Conceptions of Second Nature”. *Open Philosophy* 3, sz. 1 (2020. január 1.): 68–80. <https://doi.org/10.1515/opphil-2020-0005>.
- Bird, Alexander, és Emma Tobin. „Natural Kinds”. In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, szerkesztette Edward N. Zalta és Uri Nodelman, Spring 2023. Metaphysics Research Lab, Stanford University, 2023. <https://plato.stanford.edu/archives/spr2023/entries/natural-kinds/>.
- Bix, Brian H. „John Austin and Constructing Theories of Law”. In *The Legacy of John Austin’s Jurisprudence*, szerkesztette Michael Freeman és Patricia Mindus, Köt. 103. Law and Philosophy Library. Dordrecht: Springer Netherlands, 2013. <https://doi.org/10.1007/978-94-007-4830-9>.
- . „Joseph Raz’s Approach to Legal Positivism”. In *The Cambridge Companion to Legal Positivism*, szerkesztette Torben Spaak és Patricia Mindus. Cambridge: Cambridge University Press, 2021.
- . *Law, Language and Legal Determinacy*. Oxford: Oxford University Press, 1993.
- . „Methodology for Theorizing About the Nature of Law and About Doctrinal Areas of Law”. In *Meta-theory of Law*, szerkesztette Mathieu Carpentier, 1. kiad. London–Hoboken: ISTE–Wiley, 2022. <https://doi.org/10.1002/9781394163694>.
- Bódig Mátyás. „A jogtudomány módszertani karaktere és a dogmatikai tudomány eszméje”. In *A jogtudomány helye, szerepe és haszna*, szerkesztette Bódig Mátyás és Zódi Zsolt. MTA TK Jogtudományi Intézet; OPTEN Kiadó, 2016.
- . *Hart, Dworkin és a jogelmélet poszmetafizikai fordulata*. Budapest: Osiris, 2000.
- . *Jogelmélet és gyakorlati filozófia. Jogelméleti módszertani vizsgálódások*. Miskolc: Bíbor, 2004.
- . „Joseph Raz és a módszertani pozitívizmus”. *Jogelméleti Szemle*, sz. 2003/4. (2003). <http://jesz.ajk.elte.hu/bodig16.html>.
- . *Legal Doctrinal Scholarship*. Cheltenham, UK ; Northampton, MA: Edward Elgar Publishing, 2021. <https://doi.org/10.4337/9781788114066>.
- . „Ronald Dworkin és a jogpozitívizmus: Egy jogelméleti módszertani szempontú elemzés”. *Jogelméleti Szemle*, sz. 2004/1 (2004). http://jesz.ajk.elte.hu/bodig17.html#_ftnref58.

- . „The Issue of Normativity and the Methodological Implications of Interpretivism I: The Idea of Normative Guidance”. *Acta Juridica Hungarica* 54, sz. 2 (2013. május 29.): 119–39. <https://doi.org/10.1556/ajur.54.2013.2.1>.
- . „The Issue of Normativity and the Methodological Implications of Interpretivism II: The Distinctive Normativity of Law”. *Acta Juridica Hungarica* 54, sz. 3 (2013. november 20.): 207–18. <https://doi.org/10.1556/ajur.54.2013.3.1>.
- Bourdieu, Pierre. „The Force of Law: Toward a Sociology of the Juridical Field”. *Hastings Law Journal* 38 (1986): 805.
- Brożek, Bartosz, Jaap Hage, és Nicole Vincent, szerk. *Law and Mind: A Survey of Law and the Cognitive Sciences*. 1. kiad. Cambridge University Press, 2021. <https://doi.org/10.1017/9781108623056>.
- Burazin, Luka, Kenneth Einar Himma, és Corrado Rovarsi, szerk. *Law as an Artifact*. Oxford: Oxford University Press, 2018.
- Burazin, Luka, Kenneth Einar Himma, Corrado Rovarsi, és Paweł Banaś, szerk. *The Artifactual Nature of Law*. Chesham: Edward Elgar Publishing, 2022. <https://doi.org/10.4337/9781800885929>.
- Bustamante, Thomas. „Coercion and the Normativity of Law: Some Critical Remarks on Frederick Schauer’s The Force of Law”. In *The Force of Law Reaffirmed: Frederick Schauer Meets the Critics*, szerkesztette Christoph Bezemek és Nicoletta Ladavac, Köt. 117. Law and Philosophy Library. Cham: Springer International Publishing, 2016. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-33987-0>.
- Cappelen, Herman. *Fixing Language: An Essay on Conceptual Engineering*. First edition. Oxford, United Kingdom; New York, NY: Oxford University Press, 2018.
- Cappelen, Herman, és David Plunkett. „Introduction: A Guided Tour of Conceptual Engineering and Conceptual Ethics”. In *Conceptual Engineering and Conceptual Ethics*, szerkesztette Herman Cappelen és David Plunkett, 1–34. Oxford University Press, 2020. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198801856.003.0001>.
- Carballo, Alejandro Pérez. „Conceptual Evaluation: Epistemic”. In *Conceptual Engineering and Conceptual Ethics*, szerkesztette Herman Cappelen és David Plunkett, 1–34. Oxford University Press, 2020. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198801856.003.0001>.
- Carnap, Rudolf. „A metafizika kiküszöbölése a nyelv logikai elemzésén keresztül”. In *Tudományfilozófia*, szerkesztette Forrai Gábor és Szegei Péter, fordította Altrichter Ferenc. Budapest: Áron Kiadó, 1999.
- Chalmers, David J. „Verbal Disputes”. *The Philosophical Review* 120, sz. 4 (2011. október 1.): 515–66. <https://doi.org/10.1215/00318108-1334478>.
- Cohon, Rachel. „Hume’s Moral Philosophy”. In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, szerkesztette Edward N. Zalta, Fall 2018. Metaphysics Research Lab, Stanford University, 2018. <https://plato.stanford.edu/archives/fall2018/entries/hume-moral/>.
- Copp, David, és Justin Morton. „Normativity in Metaethics”. In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, szerkesztette Edward N. Zalta és Uri Nodelman, Fall 2022. Metaphysics Research Lab, Stanford University, 2022. <https://plato.stanford.edu/archives/fall2022/entries/normativity-metaethics/>.
- De Caro, Mario, és David Macarthur. „Introduction”. In *The Routledge Handbook of Liberal Naturalism*, szerkesztette Mario De Caro és David Macarthur, 1. kiad. London: Routledge, 2022. <https://doi.org/10.4324/9781351209472-1>.
- . „Introduction: Science, Naturalism, and the Problem of Normativity”. In *Naturalism and Normativity*, szerkesztette Mario De Caro és David Macarthur. New York: Columbia University Press, 2010.
- , szerk. *The Routledge Handbook of Liberal Naturalism*. 1. kiad. London: Routledge, 2022. <https://doi.org/10.4324/9781351209472>.

- Delacroix, Sylvie. *Habitual Ethics?* Hart Publishing, 2022. <https://doi.org/10.5040/9781509920440>.
- . „Six Paths to Vertigo-Free Legal Theory”. In *Law and Philosophy*, szerkesztette Michael D. A. Freeman és Ross Harrison. Oxford: Oxford University Press, 2007. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199237159.003.0002>.
- . „Understanding Normativity: The Impact of Culturally-Loaded Explanatory Ambitions”. *Revus*, sz. 37 (2019. május 24.): 17–28. <https://doi.org/10.4000/revus.4773>.
- Dickson, Julie. *Evaluation and Legal Theory*. Legal Theory Today. Oxford: Hart Publishing, 2001.
- . „Law and Its Theory: A Question of Priorities”. In *Reason, Morality, and Law: The Philosophy of John Finnis*, szerkesztette John Keown és Robert P. George, First edition. Oxford: Oxford University Press, 2013.
- . „Methodology in Legal Philosophy”. In *Meta-theory of Law*, szerkesztette Mathieu Carpentier, 1. kiad. London–Hoboken: ISTE–Wiley, 2022. <https://doi.org/10.1002/9781394163694>.
- . „On Naturalizing Jurisprudence: Some Comments on Brian Leiter’s View of What Jurisprudence Should Become”. *Law and Philosophy* 30, sz. 4 (2011. július 1.): 477–97. <https://doi.org/10.1007/s10982-011-9101-6>.
- . „Ours is a Broad Church: Indirectly Evaluative Legal Philosophy as a Facet of Jurisprudential Inquiry”. *Jurisprudence* 6, sz. 2 (2015. május 4.): 207–30. <https://doi.org/10.1080/20403313.2015.1044310>.
- Donelson, Raff. „Experimental Approaches to General Jurisprudence”. In *Advances in Experimental Philosophy of Law*, szerkesztette Karolina Prochownik és Stefan Magen. Bloomsbury Academic, 2023. <https://doi.org/10.5040/9781350278301.008>.
- Donelson, Raff, és Ivar R. Hannikainen. „Fuller and the Folk: The Inner Morality of Law Revisited”. In *Oxford Studies in Experimental Philosophy Volume 3*. Oxford: Oxford University Press, 2020. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198852407.003.0002>.
- Dworkin, Ronald. „Hart’s Postscript and the Character of Political Philosophy”. *Oxford Journal of Legal Studies* 24, sz. 1 (2004. március 1.): 1–37. <https://doi.org/10.1093/ojls/24.1.1>.
- . *Justice for Hedgehogs*. Cambridge: Belknap Press of Harvard University Press, 2011. <https://doi.org/10.4159/9780674059337>.
- . „Thirty Years On”. *Harvard Law Review* 115, sz. 6 (2002). <https://www.jstor.org/stable/pdf/1342563.pdf>.
- Endicott, Timothy. „The Irony of Law”. In *Reason, Morality, and Law: The Philosophy of John Finnis*, szerkesztette John Keown és Robert P. George. Oxford: Oxford University Press, 2013.
- Enoch, David. „Is General Jurisprudence Interesting?” In *Dimensions of Normativity: New Essays on Metaethics and Jurisprudence*, szerkesztette David Plunkett, Scott Shapiro, és Kevin Toh. Oxford: Oxford University Press, 2019.
- Fábián Áron, és Matyasovszky-Németh Márton. „A jogi reagálóképesség pluralisztikus modellje”. In *A magyar jogrendszer rezilienciája 2010–2020*, szerkesztette Gárdos-Orosz Fruzsina. Budapest: Társadalomtudományi Kutatóközpont, ORAC, 2022.
- Fabra-Zamora, Jorge Luis. „The Conceptual Problems Arising from Legal Pluralism”. *Canadian Journal of Law and Society / La Revue Canadienne Droit et Société* 37, sz. 1 (2022. április): 155–75. <https://doi.org/10.1017/cls.2021.39>.
- Finley, Stephen. „Defining Normativity”. In *Dimensions of Normativity: New Essays on Metaethics and Jurisprudence*, szerkesztette David Plunkett, Scott Shapiro, és Kevin Toh. Oxford: Oxford University Press, 2019.
- Finnis, John. *Natural Law and Natural Rights*. 2. kiad. Oxford: Oxford University Press, 2011.

- Geertz, Clifford. „Local Knowledge: Fact and Law in Comparative Perspective”. In *Local Knowledge: Further Essays in Interpretive Anthropology*. New York: Basic Books, 1983.
- Green, Michael Steven. „Does Dworkin Commit Dworkin’s Fallacy?: A Reply to »Justice in Robes«”. *Oxford Journal of Legal Studies* 28, sz. 1 (2008): 33–55.
- . „Dworkin’s Fallacy, or What the Philosophy of Language Can’t Teach Us about the Law”. *Virginia Law Review* 89, sz. 8 (2003. december): 1897. <https://doi.org/10.2307/3202369>.
- Hannikainen, Ivar R., Kevin P. Tobia, Guilherme da F. C. F. de Almeida, Raff Donelson, Vilius Dranseika, Markus Kneer, Niek Strohmaier, és mtsai. „Are There Cross-Cultural Legal Principles? Modal Reasoning Uncovers Procedural Constraints on Law”. *Cognitive Science* 45, sz. 8 (2021): e13024. <https://doi.org/10.1111/cogs.13024>.
- Hart, H. L. A. *A jog fogalma*. Fordította Takács Péter. Budapest: Osiris, 1995.
- . „Definition and Theory in Jurisprudence”. In *Essays in Jurisprudence and Philosophy*. Oxford: Clarendon Press, 1983.
- . *Essays in Jurisprudence and Philosophy*. Oxford: Clarendon Press, 1983.
- . *The Concept of Law*. 2. kiad. Oxford: Clarendon Press, 1994.
- Haslanger, Sally. „Gender and Race: (What) Are They? (What) Do We Want Them To Be?” *Noûs* 34, sz. 1 (2000. március): 31–55. <https://doi.org/10.1111/0029-4624.00201>.
- Hershovitz, Scott. „The End of Jurisprudence”. *Yale Law Journal* 124, sz. 4 (2015).
- Himma, Kenneth Einar. *Morality and the Nature of Law*. Oxford: Oxford University Press, 2019. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198723479.001.0001>.
- . „Reconsidering a Dogma: Conceptual Analysis, the Naturalistic Turn, and Legal Philosophy”. In *Law and Philosophy*, szerkesztette Michael D. A. Freeman és Ross Harrison. Oxford: Oxford University Press, 2007. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199237159.003.0001>.
- Hoecke, Mark van. „Legal Doctrine: Which Method(s) for What Kind of Discipline?” In *Methodologies of Legal Research: What Kind of Method for What Kind of Discipline?* Oxford: Hart Publishing, 2011. <https://doi.org/10.5040/9781472560896>.
- Horkay Hörcher Ferenc. „Hart és az oxfordi filozófia: eszmetörténeti kontextusok”. *Világosság*, sz. 2010 tavasz (2010). <http://www.vilagosság.hu/pdf/20110914152258.pdf>.
- Hydén, Håkan. „Normativity as the Source of Norms”. In *Combining the Legal and the Social in Sociology of Law: An Homage to Reza Banakar*, szerkesztette Håkan Hydén, Roger Cotterrell, David Nelken, és Ulrike Schultz. Oñati International Series in Law and Society. Oxford: Hart Publishing, 2023.
- Jackson, Frank. *From Metaphysics to Ethics: A Defence of Conceptual Analysis*. Oxford: Clarendon, 2008.
- Kelsen, Hans. *General Theory of Law and State*. Cambridge: Harvard University Press, 1949.
- . *Tiszta jogtan*. Fordította Bibó István. Jogfilozófiák. Budapest: ELTE Bibó István Szakkollégium, 1988.
- Knobe, Joshua. „Experimental Philosophy Is Cognitive Science”. In *A Companion to Experimental Philosophy*, szerkesztette Justin Sytsma és Wesley Buckwalter. Malden: Wiley Blackwell, 2016.
- Knobe, Joshua, és Shaun Nichols. „Experimental Philosophy”. In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, szerkesztette Edward N. Zalta, Winter 2017. Metaphysics Research Lab, Stanford University, 2017. <https://plato.stanford.edu/archives/win2017/entries/experimental-philosophy/>.
- Kornhauser, Lewis A. „Doing Without the Concept of Law”. *SSRN Electronic Journal*, 2015. <https://doi.org/10.2139/ssrn.2640605>.

- Lacey, Nicola. *A Life of H.L.A. Hart: The Nightmare and the Noble Dream. A Life of H.L.A. Hart*. Oxford: Oxford University Press, 2006.
- Lamond, Grant. „Methodology”. In *The Cambridge Companion to the Philosophy of Law*, szerkesztette John Tasioulas. Cambridge: Cambridge University Press, 2020. <https://doi.org/10.1017/9781316104439.001>.
- Langlais, Alex, és Brian Leiter. „The Methodology of Legal Philosophy”. In *The Oxford Handbook of Philosophical Methodology*, szerkesztette Herman Cappelen, Tamar Szabó Gendler, és John Hawthorne, Köt. 1. Oxford University Press, 2016. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199668779.013.9>.
- Leiter, Brian. *Naturalizing Jurisprudence*. Oxford University Press, 2007. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199206490.001.0001>.
- . „The Demarcation Problem in Jurisprudence: A New Case for Skepticism”. In *Neutrality and Theory of Law*, szerkesztette Jordi Ferrer Beltrán, José Juan Moreso, és Diego M. Papayannis, Köt. 106. Law and Philosophy Library. Dordrecht: Springer Netherlands, 2013. <https://doi.org/10.1007/978-94-007-6067-7>.
- Leiter, Brian, és Matthew X. Etchemendy. „Naturalism in Legal Philosophy”. In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, szerkesztette Edward N. Zalta, Summer 2017. Metaphysics Research Lab, Stanford University, 2017. <https://plato.stanford.edu/archives/sum2017/entries/lawphil-naturalism/>.
- . „Naturalism in Legal Philosophy”. In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, szerkesztette Edward N. Zalta, Fall 2021. Metaphysics Research Lab, Stanford University, 2021. <https://plato.stanford.edu/archives/fall2021/entries/lawphil-naturalism/>.
- León, E. Díaz. „Descriptive vs. Ameliorative Projects: The Role of Normative Considerations”. In *Conceptual Engineering and Conceptual Ethics*, szerkesztette Herman Cappelen és David Plunkett, 1–34. Oxford University Press, 2020. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198801856.003.0001>.
- Lindauer, Matthew. „Experimental Philosophy and the Fruitfulness of Normative Concepts”. *Philosophical Studies* 177, sz. 8 (2020. augusztus 1.): 2129–52. <https://doi.org/10.1007/s11098-019-01302-3>.
- Lindeman, Katheryn. „Legal Metanormativity: Lessons for and from Constitutivist Accounts in the Philosophy of Law”. In *Dimensions of Normativity: New Essays on Metaethics and Jurisprudence*, szerkesztette David Plunkett, Scott Shapiro, és Kevin Toh. Oxford: Oxford University Press, 2019.
- Liu, Ziyu. „Exploring the Notion of Necessity in Essentialist Legal Theory”. *Canadian Journal of Law & Jurisprudence* 35, sz. 2 (2022. augusztus): 427–58. <https://doi.org/10.1017/cjlj.2022.8>.
- Macarthur, David. „Taking the Human Sciences Seriously”. In *Naturalism and Normativity*, szerkesztette Mario De Caro és David Macarthur. Columbia Themes in Philosophy. New York: Columbia University Press, 2010.
- MacCormick, Neil. „A Moralistic Case for A-Moralistic Law”. *Valparaiso University Law Review* 20, sz. 1 (1985).
- Mallon, Ron. „Experimental Philosophy”. In *The Oxford Handbook of Philosophical Methodology*, szerkesztette Herman Cappelen, Tamar Szabó Gendler, és John Hawthorne, 1. kiad., 410–43. Oxford University Press, 2016. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199668779.013.14>.
- Marmor, Andrei. „Law, Fiction, and Reality”. In *Law as an Artifact*, szerkesztette Luka Burazin, Kenneth Einar Himma, és Corrado Roversi. Oxford: Oxford University Press, 2018. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198821977.003.0003>.

- Marmor, Andrei, és Alexander Sarch. „The Nature of Law”. In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, szerkesztette Edward N. Zalta, Fall 2019. Metaphysics Research Lab, Stanford University, 2019. <https://plato.stanford.edu/archives/fall2019/entries/lawphil-nature/>.
- Martin, Margaret. „Postema on Hart: The Illusion of Value-Neutrality”. In *Philosophy of Law as an Integral Part of Philosophy: Essays on the Jurisprudence of Gerald J. Postema*, szerkesztette Thomas da Rosa de Bustamante és Thiago Lopes Decat. Oxford: Hart Publishing, 2020.
- Márton Miklós. „Az oxfordi filozófia”. In *Herbert L. A. Hart jogtudománya kritikai kontextusban*, szerkesztette Cs. Kiss Lajos. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2014.
- Matos, Saulo de. „How Postema’s Jurisprudence as Sociable Science Is Like Dworkin’s Interpretivism: On Conceptual Analysis in Legal Theory”. In *Philosophy of Law as an Integral Part of Philosophy: Essays on the Jurisprudence of Gerald J. Postema*, szerkesztette Thomas Bustamante és Thiago Lopes Decat. Oxford: Hart Publishing, 2020. <https://doi.org/10.5040/9781509933914.ch-011>.
- Matyasovszky-Németh Márton, és Fábíán Áron. „Brian Z. Tamanaha: A Realistic Theory of Law (Recenzió)”. *Állam- És Jogtudomány* 2018, sz. 1 (2018).
- McDowell, John. *Mind and World*. 1. kiad. Cambridge: Harvard University Press, 1996.
- McPherson, Tristram, és David Plunkett. „Metaethics and the Conceptual Ethics of Normativity”. *Inquiry* 0, sz. 0 (2021. március 4.): 1–34. <https://doi.org/10.1080/0020174X.2021.1873177>.
- . „The Nature and Explanatory Ambitions of Metaethics”. In *The Routledge Handbook of Metaethics*, szerkesztette Tristram McPherson és David Plunkett. New York and London: Routledge, 2018.
- Murata, Daniel Peixoto. „Reason, Respect, and the Law: Bernard Williams and Legal Normativity”. PhD értekezés, University of Surrey, 2022.
- Murphy, Liam. „The Political Question of the Concept of Law”. In *Hart’s Postscript: Essays on the Postscript to The Concept of Law*, szerkesztette Jules Coleman. Oxford: Oxford University Press, 2001. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198299080.003.0011>.
- . *What Makes Law: An Introduction to the Philosophy of Law*. 1. kiad. Cambridge University Press, 2014. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511808425>.
- Musgrave, Alan, és Charles Pigden. „Imre Lakatos”. In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, szerkesztette Edward N. Zalta és Uri Nodelman, Spring 2023. Metaphysics Research Lab, Stanford University, 2023. <https://plato.stanford.edu/archives/spr2023/entries/lakatos/>.
- Nado, Jennifer. „Conceptual Engineering Via Experimental Philosophy”. *Inquiry* 64, sz. 1–2 (2021. február 7.): 76–96. <https://doi.org/10.1080/0020174X.2019.1667870>.
- Nagy Marianna. „Neurojog a láthatáron”. *Jogtudományi Közlemény* 65, sz. 12 (2010).
- Nanay, Bence. „Experimental Philosophy and Naturalism”. In *Experimental Philosophy, Rationalism, and Naturalism: Rethinking Philosophical Method*, szerkesztette Eugen Fischer. London: Routledge, 2015.
- Nix v. Hedden, No. 149 U.S. 304 (1893) (Supreme Court of the United States 1893. május 10.).
- Orthmayr Imre. „20. századi angolszász etika”. In *Filozófia*, szerkesztette Boros Gábor. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2016. <https://doi.org/10.1556/9789630596923>.
- Papineau, David. „Naturalism”. In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, szerkesztette Edward N. Zalta, Summer 2020. Metaphysics Research Lab, Stanford University, 2020. <https://plato.stanford.edu/archives/sum2020/entries/naturalism/>.
- Pardo, Michael S., és Dennis M. Patterson. *Minds, Brains, and Law: The Conceptual Foundations of Law and Neuroscience*. Oxford: Oxford University Press, 2013.
- Parfit, Derek. *On What Matters*. Köt. 2. Oxford: Oxford University Press, 2011.

- Patterson, Dennis. „Can We Please Stop Doing This? By the Way, Postema Was Right”. In *Metaphilosophy of Law*, szerkesztette Paweł Banaś, Adam Dyrda, és Tomasz Gizbert-Studnicki. Oxford: Hart, 2016.
- Pavlakos, George. „Non-Naturalism, Normativity and the Meaning of Ought: Some Lessons from Kelsen”. In *Unpacking Normativity: Conceptual, Normative, and Descriptive Issues*, szerkesztette Kenneth Einar Himma, Miodrag Jovanović, és Bojan Spaić. Oxford: Hart, 2018. <https://doi.org/10.5040/9781509916276>.
- Perry, Stephen R. „Hart’s Methodological Positivism”. In *Hart’s Postscript: Essays on the Postscript to The Concept of Law*, szerkesztette Jules Coleman. Oxford: Oxford University Press, 2001.
- Peschka Vilmos. *A jog sajátossága*. Budapest: Akadémiai, 1988.
- Plunkett, David, és Scott Shapiro. „Law, Morality, and Everything Else: General Jurisprudence as a Branch of Metanormative Inquiry”. *Ethics* 128, sz. 1 (2017. október): 37–68. <https://doi.org/10.1086/692941>.
- Plunkett, David, és Timothy Sundell. „Dworkin’s Interpretivism and the Pragmatics of Legal Disputes”. *Legal Theory* 19, sz. 3 (2013. szeptember): 242–81. <https://doi.org/10.1017/S1352325213000165>.
- Plunkett, David, és Daniel Wodak. „Legal Positivism and the Real Definition of Law”. *Jurisprudence* 13, sz. 3 (2022. július 3.): 317–48. <https://doi.org/10.1080/20403313.2022.2037344>.
- Postema, Gerald. „The Data of Jurisprudence”. *Washington University Law Review* 95, sz. 5 (2018. január 1.): 1083–95.
- Postema, Gerald J. „Jurisprudence, the Sociable Science”. In *Metaphilosophy of Law*, szerkesztette Paweł Banaś, Adam Dyrda, és Tomasz Gizbert-Studnicki. Oxford: Hart, 2016.
- Priel, Dan. „H.L.A. Hart and the Invention of Legal Philosophy”. *Comparative Research in Law & Political Economy*, sz. Research Paper No. 17/2011 (2011). <http://digitalcommons.osgoode.yorku.ca/clpe/55>.
- . „Is There One Right Answer to the Nature of Law?” In *Philosophical Foundations of the Nature of Law*, szerkesztette Wilfrid J. Waluchow és Stefan Sciaraffa, First edition. Oxford, United Kingdom: Oxford University Press, 2013.
- . „The Misguided Search for the Nature of Law”. SSRN Scholarly Paper. Rochester, NY, 2015. augusztus 11. <https://doi.org/10.2139/ssrn.2642461>.
- . „The Possibility of Naturalistic Jurisprudence”. *Revus*, sz. 32 (2017. november 10.): 7–35. <https://doi.org/10.4000/revus.3832>.
- . „The Scientific Model of Jurisprudence”. In *Neutrality and Theory of Law*, szerkesztette Jordi Ferrer Beltrán, José Juan Moreso, és Diego M. Papayannis, Köt. 106. Law and Philosophy Library. Dordrecht: Springer Netherlands, 2013. <https://doi.org/10.1007/978-94-007-6067-7>.
- Prochownik, Karolina. „Introduction: The Past and Future of the Experimental Philosophy of Law”. In *Advances in Experimental Philosophy of Law*, szerkesztette Karolina Prochownik és Stefan Magen. Bloomsbury Academic, 2023. <https://doi.org/10.5040/9781350278301.0006>.
- Prochownik, Karolina Magdalena. „The Experimental Philosophy of Law: New Ways, Old Questions, and How Not to Get Lost”. *Philosophy Compass* 16, sz. 12 (2021): e12791. <https://doi.org/10.1111/phc3.12791>.
- Putnam, Hilary. „A »jelentés« jelentése”. Fordította Kovács János és Polgárdi Ákos. *Különbség X*, sz. 1 (2010).
- Raz, Joseph. „Can There Be a Theory of Law?” In *Between Authority and Interpretation: On the Theory of Law and Practical Reason*. Oxford: Oxford University Press, 2009.

- . „Two Views of the Nature of the Theory of Law”. In *Between Authority and Interpretation: On the Theory of Law and Practical Reason*. Oxford: Oxford University Press, 2009. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199562688.003.0003>.
- . „Why the State?” In *In Pursuit of Pluralist Jurisprudence*, szerkesztette Nicole Roughan és Andrew Halpin, 1. kiad. Cambridge: Cambridge University Press, 2017. <https://doi.org/10.1017/9781316875056>.
- Rose, David, és David Danks. „In Defense of a Broad Conception of Experimental Philosophy”. *Metaphilosophy* 44, sz. 4 (2013): 512–32. <https://doi.org/10.1111/meta.12045>.
- Sager, Lawrence G. „Putting Law in Its Place”. In *The Legacy of Ronald Dworkin*, szerkesztette Wilfrid J. Waluchow és Stefan Sciaraffa. Oxford: Oxford University Press, 2016.
- Schauer, Frederick. „Necessity, Importance, and the Nature of Law”. In *Neutrality and Theory of Law*, szerkesztette Jordi Ferrer Beltrán, José Juan Moreso, és Diego M. Papayannis, Köt. 106. Law and Philosophy Library. Dordrecht: Springer Netherlands, 2013. <https://doi.org/10.1007/978-94-007-6067-7>.
- . „Normative Legal Positivism”. In *The Cambridge Companion to Legal Positivism*, szerkesztette Torben Spaak és Patricia Mindus. Cambridge: Cambridge University Press, 2021.
- . „Preferences for Law?” *Law & Social Inquiry* 42, sz. 1 (2017. ed): 87–99. <https://doi.org/10.1111/lsi.12281>.
- . „Social Science and the Philosophy of Law”. In *The Cambridge Companion to the Philosophy of Law*, szerkesztette John Tasioulas. Cambridge: Cambridge University Press, 2020. <https://doi.org/10.1017/9781316104439.001>.
- . *The Force of Law*. Cambridge: Harvard University Press, 2015.
- Shapiro, Scott. *Legality*. Cambridge, Mass: Harvard University Press, 2011.
- Sider, Theodore. *Writing the Book of the World*. Oxford: Oxford University Press, 2011. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199697908.001.0001>.
- Smits, Jan M. „What Is Legal Doctrine?: On the Aims and Methods of Legal-Dogmatic Research”. In *Rethinking Legal Scholarship*, szerkesztette Rob van Gestel, Hans-W. Micklitz, és Edward L. Rubin, 207–28. Cambridge: Cambridge University Press, 2017. <https://doi.org/10.1017/9781316442906.006>.
- Sommers, Roseanna. „Experimental jurisprudence”. *Science* 373, sz. 6553 (2021. július 23.): 394–95. <https://doi.org/10.1126/science.abf0711>.
- Spaak, Torben. „Realism about the Nature of Law”. *Ratio Juris* 30, sz. 1 (2017): 75–104. <https://doi.org/10.1111/raju.12073>.
- . „The Canberra Plan and the Nature of Law.” In *Metaphilosophy of Law*, szerkesztette Paweł Banaś, Adam Dyrda, és Tomasz Gizbert-Studnicki. Oxford: Hart Publishing, 2016. <https://doi.org/10.5040/9781509906109>.
- Stich, Stephen, és Kevin P. Tobia. „Experimental Philosophy and the Philosophical Tradition”. In *A Companion to Experimental Philosophy*, szerkesztette Justin Sytsma és Wesley Buckwalter. Malden: Wiley Blackwell, 2016.
- Stoljar, Natalie. „In Praise of Wishful Thinking. A Critique of Descriptive/ Explanatory Methodologies of Law”. *Problema. Anuario de Filosofía y Teoría Del Derecho* 1, sz. 6 (2012. január 1.). <https://doi.org/10.22201/ij.24487937e.2012.6.8133>.
- . „What Do We Want Law to Be? Philosophical Analysis and the Concept of Law”. In *Philosophical Foundations of the Nature of Law*, szerkesztette Wilfrid J. Waluchow és Stefan Sciaraffa. Oxford: Oxford University Press, 2013. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199675517.003.0011>.
- Sugarman, David. „Hart Interviewed: H.L.A. Hart in Conversation with David Sugarman”. *Journal of Law and Society* 32, sz. 2 (2005. június): 267–93. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6478.2005.00324.x>.

- Sytsma, Justin. „Rethinking the Scope of Experimental Philosophy”. *Metascience* 25, sz. 2 (2016. július 1.): 301–4. <https://doi.org/10.1007/s11016-016-0090-9>.
- . „Two Origin Stories for Experimental Philosophy”. *Teorema: Revista Internacional de Filosofía* 36, sz. 3 (2017): 23–43.
- Taekema, Sanne, és Wibren van der Burg. „Legal Philosophy as an Enrichment of Doctrinal Research – Part II: The Purposes of Including Legal Philosophy”. *Law and Method*, sz. 01 (2022). <https://doi.org/10.5553/REM/.000065>.
- . „Legal Philosophy as an Enrichment of Doctrinal Research Part I: Introducing Three Philosophical Methods”. *Law and Method*, sz. 01 (2020). <https://doi.org/10.5553/REM/.000046>.
- Tamanaha, Brian Z. *A General Jurisprudence of Law and Society*. Oxford: Oxford University Press, 2001.
- . *A Realistic Theory of Law*. Cambridge: Cambridge University Press, 2017. <https://doi.org/10.1017/9781316979778>.
- . „Glimmers of an Awakening Within Analytical Jurisprudence”. In *Law’s Ethical, Global, and Theoretical Contexts: Essays in Honour of William Twining*, szerkesztette William Twining, Upendra Baxi, Christopher McCrudden, és Abdul Paliwala. Cambridge: Cambridge University Press, 2015.
- . „Pragmatic Reconstruction in Jurisprudence: Features of a Realistic Legal Theory”. *Canadian Journal of Law & Jurisprudence* 34, sz. 1 (2021. február): 171–202. <https://doi.org/10.1017/cjlj.2020.19>.
- Tasioulas, John. „Introduction”. In *The Cambridge Companion to the Philosophy of Law*, szerkesztette John Tasioulas, 1. kiad. Cambridge: Cambridge University Press, 2020. <https://doi.org/10.1017/9781316104439.001>.
- Tiffany, Evan. „The Rediscovery of Metanormativity: From Prichard to Raz by Way of Falk”. In *The Cambridge History of Philosophy, 1945–2015*, szerkesztette Kelly Becker és Iain D. Thomson, 1. kiad., 264–74. Cambridge University Press, 2019. <https://doi.org/10.1017/9781316779651.022>.
- Tobia, Kevin. „Experimental Jurisprudence”. *The University of Chicago Law Review* 89(2022).
- Toh, Kevin. „Plan-Attitudes, Plan-Contents, and Bootstrapping: Some Thoughts on the Planning Theory of Law”. In *Oxford Studies in Philosophy of Law Volume 3*, szerkesztette John Gardner, Leslie Green, és Brian Leiter. Oxford: Oxford University Press, 2018. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198828174.003.0001>.
- Twining, William. *General Jurisprudence: Understanding Law from a Global Perspective*. Cambridge University Press, 2009.
- . *Globalisation and Legal Theory*. Law in context. London: Butterworths, 2000.
- . *Jurist in Context: A Memoir*. Cambridge: Cambridge University Press, 2019. <https://doi.org/10.1017/9781108645911>.
- Waldron, Jeremy. „Jurisprudence for Hedgehogs”. *NYU School of Law, Public Law Research Paper*, sz. 13–45 (2013). https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2290309.
- Walton, Kevin. „Legal Philosophy and the Social Sciences: The Potential for Complementarity”. *Jurisprudence* 6, sz. 2 (2015. május 4.): 231–51. <https://doi.org/10.1080/20403313.2015.1044311>.
- Williamson, Timothy. *The Philosophy of Philosophy*. 2. kiad. The Blackwell / Brown Lectures in Philosophy. Hoboken: John Wiley & Sons, 2021.
- Wittgenstein, Ludwig. *Észrevételek*. Fordította Kertész Imre. Budapest: Atlantisz, 1995.
- . *Filozófiai vizsgálódások*. Szerkesztette Adamik Lajos. Fordította Neumer Katalin. Budapest: Atlantisz, 1998.

———. *Logikai-filozófiai értekezés*. Fordította Márkus György. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1989.

© Fábrián Áron

MTA Law Working Papers

**Kiadó: Társadalomtudományi Kutatóközpont (MTA Kiválósági
Kutatóhely**

Székhely: 1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.

Felelős kiadó: Boda Zsolt főigazgató

Felelős szerkesztő: Kecskés Gábor

Szerkesztőség: Hoffmann Tamás, Mezei Kitti, Szilágyi Emese

Honlap: <http://jog.tk.mta.hu/mtalwp>

E-mail: mta.law-wp@tk.mta.hu

ISSN 2064-4515